

Abraham Ortelius en de kaart van de Nederlanden in de Romeinse tijd

H.A.M. van der Heijden

Abraham Ortelius, eigenlijk Ortels, geboren in Antwerpen in 1527, was een autodidact wiens vierhonderdste sterfdag op 4 juli 1998 werd herdacht. Hij was een neef van Emanuel van Meteren, de schrijver van een der eerste kronieken van de opstand tegen Spanje. Hij begon als inkleuder van kaarten ('afsetter' noemde men dat in die tijd), handelde in antiek, ontwikkelde zich tot de belangrijkste uitgever van kaarten te Antwerpen en was een groot bewonderaar van de klassieke letteren. Voor het eerst in de geschiedenis werd door hem een atlas in de moderne zin van het woord uitgegeven: het *Theatrum Orbis Terrarum* ('schouwspel van de gehele wereld'), dat in 1570 in Antwerpen verscheen en dat 53, later 119 kaarten op gelijk formaat van alle delen van de toenmalige wereld bevatte. Maar hij maakte niet alleen de eerste wereldatlas, hij is ook de grondlegger geworden van de 'historische' atlas en van de eerste kaart van de Nederlanden in de Romeinse tijd. Hij bracht het tot koninklijk geograaf van Filips II. Na de val van Antwerpen in 1585 is hij niet naar Nederland gevlucht zoals de meeste kaartmakers, maar als katholiek in zijn geboortestad gebleven (afb. 1).

Ortelius' voorliefde voor de geschiedenis
Het *Theatrum* waaraan hij overal ter wereld zijn roem dankt, is merkwaardigerwijze de enige louter geografische publicatie van Ortelius geweest. Al zijn andere werken waren historisch van aard en zijn voorliefde ging ongetwijfeld uit naar de geschiedenis. Geschiedenis wilde voor Ortelius zeggen

Afb. 1. 'Ortelius liet de mensen de wereld zien; [Philips] Galle laat de wereld Ortelius zien.'

bijbelse geschiedenis of geschiedenis van de Oudheid.

Het *Theatrum* bevat van het begin af toevoegsels over de klassieke wereld. De editie van 1570 bevat een lijst van plaatsnamen uit de Oudheid, die in 1574 wordt uitgebreid en voorzien van de titel: *Synonymia locorum* ('lijst van vergelijkende plaatsnamen'). Deze lijst wordt in 1579 opnieuw uitgebreid en krijgt een nieuwe

titel: *Nomenclator Ptolemaicus* ('namenlijst van Ptolemaeus'). Tenslotte wordt zij volledig opgenomen in een zelfstandige uitgave van 1587 en 1596: *Thesaurus Geographicus* (...) *in quo omnium totius terrae regionum (...) urbium, pagorum, tribuum (...) nomina et appellationes veteres, additis etiam recentioribus* ('geografische schatkamer waarin alle oude namen van steden, dorpen en stammen uit de gehele wereld zijn opgenomen met toevoeging van de moderne namen'), een ware *Fundgrube* van klassiek-geografisch materiaal (afb. 2).

Het Parergon

Daarnaast ontstond het *Parergon* (het 'bijwerk'), een mengvorm van geografie en historie. Dit bestaat uit een reeks kaarten geheel gewijd aan de geschiedenis, die langzaam in het *Theatrum* tot ontwikkeling kwam. Het aantal kaarten nam regelmatig toe, totdat het zich tenslotte evenals de *Nomenclator* van het *Theatrum* losmaakte en een grote aparte publicatie werd. *Thesaurus* en *Parergon* zijn als het ware de satellieten van het *Theatrum*.

Nauwelijks was gebleken dat het *Theatrum* een succes was of Ortelius begon geleidelijk historische kaarten in zijn edities in te voegen. In de editie van 1579, die bij de drukkerij van Plantijn verscheen, kwamen de eerste drie. Ortelius begon met de *Peregrinationes divi Pauli* ('de reizen van de heilige Paulus'). Daarna kwam de *Romani Imperii Imago* ('beeld van het Romeinse rijk'), waarvan hij in 1571 al een grote editie op twee foliobladen had uitgegeven. Elke nieuwe editie van het *Theatrum* werd weer enkele historische kaarten rijker, totdat Ortelius in de laatste editie die hij zelf mocht beleven (1598) het aantal historische kaarten tot 39 had uitgebreid. Zij hadden betrekking op de bijbelse geschiedenis of op de gebieden van Europa die met het Romeinse rijk in contact stonden. Met het motto *Geographia oculus historiae* ('in de geografie krijgt de geschiedenis ogen'), dat Ortelius zijn *Parergon* meegaf, wilde hij

Afb. 2. *Thesaurus Geographicus* (Plantijn, Antwerpen 1596).

zeggen dat de geografie dienstbaar moest zijn aan de historie. In de kaart werd de geschiedenis zichtbaar.

Historische publicaties

De ene historische publicatie volgde bij Ortelius op de andere. In 1573 publiceerde hij zijn boek over Romeinse munten: *Deorum dearumque capita ex antiquis numismatibus Abrahami Ortelii geographi Regis collecta* ('beeltenissen van goden en godinnen, verzameld uit de antieke munten van de koninklijke geograaf Ortelius'). In 1584 verscheen zijn in briefvorm aan Mercator geschreven reisverhaal door de Nederlanden: *Itinerarium per nonnullas Galliae Belgicae partes* ('reisverhaal door enige delen van de

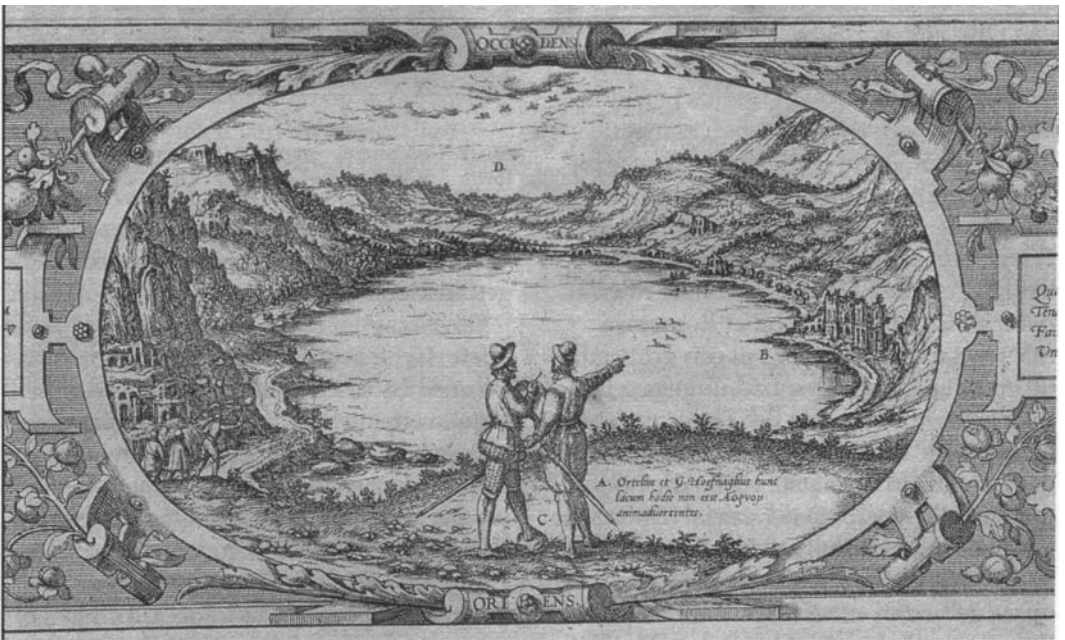
Nederlanden'), Antwerpen, Plantijn 1584. In dit charmante boekje van 76 pagina's vertelt hij zijn vriend Mercator dat hij in plaats van de beantwoording van een ontvangen brief hem liever een verslag stuurt van een reis met zijn vriend Jean Vivien en van wat hij daar gezien heeft: *fuit nobis iter per fines Tungrorum, Eburonum, Treuironum et Mediomatricorum* ('onze reis leidde ons door het land van de *Tungri*, de *Eburonen*, de *Treviri* en de *Mediomatrici*'), ofwel de gebieden waarvan wij nu nog de hoofdsteden Tongeren, Luik, Trier en Metz kennen. Al vertellend over de plaatsen die zij bezochten of de kloosters waar zij hadden overnacht citeert hij voortdurend eigentijdse auteurs of de klassieke schrijvers die hij aan de achterzijde van zijn kaart van de Nederlanden vermeldt (zie hieronder). In het bijzonder gaat zijn aandacht uit naar Romeinse inscripties en naar Romeinse bouwwerken zoals de *Porta Nigra* in Trier en de 'Igeler Säule' vlak bij die stad.¹ Zowel

van inscripties als van bouwwerken beeldt hij aardige houtsneden af.

In 1596 verscheen zijn boek over het leven van de oude Germanen op basis van teksten uit de Oudheid: *Aurei Seculi Imago, sive Germanorum veterum vita, mores, ritus et religio* ('beeld van de gouden eeuw ofwel leven, zeden, rit en godsdienst van de oude Germanen'), uitgegeven door Philips Galle te Antwerpen. Tenslotte is er zijn bekende editie van de *Tabula Peutingeriana: Tabula Itineraria ex illustri Peutingerorum bibliotheca (...)*, Antwerpen 1598, de Romeinse reiswijzer waarvan kort voordien een middeleeuwse kopie door de humanist Peutinger was gepubliceerd. Het verschijnen van zijn laatste werk heeft Ortelius niet meer mogen beleven.

Ortelius' historische reizen

Ortelius was een groot reiziger en ook zijn reizen waren van historische aard. Met de graveur en schilder Joris Hoefnagel liet hij

186 Afb. 3. G. Braun en F. Hogenberg, *Vera delineatio lacus Aniani* ('ware afbeelding van het meer van Avernus'), op. cit. III, kaart 57 (fragment).

zich vele malen op reis in Italië afbeelden. Deze voorlopers van de ansichtkaart werden afgedrukt in *Civitates Orbis Terrarum* ('de steden van de gehele wereld'), uitgegeven door Frans Hogenberg in Keulen, de eerste stedenatlas van Europa (1572–1618) en een soort tegenhanger van de landenatlas van Ortelius zelf. Het bekendste tafereel is dat van Ortelius en Hoefnagel met tekenmateriaal in de hand die vanaf een heuvel neerzien op het meer van Avernus (*lacus Anianus*) en de grot van de Sybille van Cumae (afb. 3); er zijn er ook waarop zij afdalen naar de waterval van Tivoli of uitzien over de zwavelbronnen van Pozzuoli.² Steeds weer blijkt dat in de ogen van Ortelius de geografie dienstbaar was aan de geschiedenis.

De kaart *Belgii veteris Typus*

Als zesde historische kaart maakte Ortelius die van de Nederlanden in de Romeinse tijd: *Belgii Veteris Typus. Ex conatibus geographicis Abrahami Ortelij* ('kaart van de oude Nederlanden bewerkt door Ortelius'). De naam *Belgium* was naast *Germania Inferior* de in die tijd meest gebruikelijke Latijnse naam voor de Nederlanden in hun geheel. De kaart verscheen voor het eerst met de datum 1584 en werd in 1594 met kleine wijzigingen herdrukt (afb. 4). Het nieuwe van deze kaart is dat Ortelius Nederland in de Oudheid de vorm geeft van de XVII Provinciën der Nederlanden, het land waarin hij zelf leefde en dat in 1584 nog bestond, al zou het niet lang meer duren. Er was eerder, in 1557, een kaart

Afb. 4. Abraham Ortelius, *Belgii veteris Typus* (Antwerpen 1594).

verschenen van het door de Romeinen veroverde gebied met de Rijn als begrenzing, namelijk de kaart van Gilles Boileau de Bouillon *Gallia Belgica*.³ Deze was echter als toelichting bij Caesar's *De Bello Gallico* bedoeld en gaf slechts het beeld van de zuidelijke Nederlanden tot de rivieren weer. Zij werd door Ortelius voor het eerst aangevuld tot de gehele Nederlanden. Hij trachtte daarbij recht te doen aan de veranderde gesteldheid van het terrein vóór het ontstaan van de Zuiderzee, maar de omvang van het land en de deltavorm van Rijn, Maas en Schelde handhaafde hij volledig.

Teksten in de cartouches

De kaart *Belgii veteris Typus* vertoont in afwijking van de meeste kaarten vier cartouches, aan de bouwkunst ontleende sierkaders voor het opnemen van titel en legenda. Bovendien zijn in de editie van 1594 de namen *Britanniae insulae pars* en *Germaniae pars* opvallend gecalligrafeerd.

In de eerste cartouche met de titel duidt Ortelius de ouderdom van de plaatsnamen door verschillende lettertypen aan. De oudste schrijft hij met Romeinse kapitalen, de wat latere in kleine letters, de nog latere in cursief, de jongste in de op het Gotische schrift geïnspireerde civilité-letter. De tweede ovale cartouche rechtsboven bevat een randtekst en een inschrift in het ovaal. De randtekst luidt:

Nescio qua natale solum dulcedine cunctos
ducit, et immemores non sinit esse sui

Met de één of andere zoetheid lokt de geboorte-
grond allen en maakt het onmogelijk hem te
vergeten.

Hij versterkt de indruk van deze woorden
door in de opdracht te schrijven:

S.P.Q.A. Patriam Antiquitati a se restitutam
dedicabat lub.[enter] mer.[itoque] Abrahamus
Ortelius civis

Ortelius draagt als burger van Antwerpen met vreugde en dankbaarheid deze kaart van het vaderland, dat in de Oudheid is teruggeplaatst, op aan zijn stad.

Het is uiterst zeldzaam in teksten van vóór de bittere gemeenschappelijke belevenissen van de Tachtigjarige Oorlog het woord *patria* met gevoelens van vaderlandsliefde en gehechtheid aan de geboortegrond aan te treffen. Ortelius' woorden zijn uitingen van een nieuw fenomeen, het nationaliteitsbesef, dat in de volgende eeuwen een belangrijke rol zou spelen.

In de derde cartouche, rechtsonder, die met eenvoudige festoenen is versierd, staan de datum en het 'privilege': *Imperiali et Belgico* ('van de Keizer en van het Nederlands landsbestuur') voor de tijd van tien jaren; een primitief soort auteursrechtbescherming dat in de praktijk niet veel betekende.

De vierde cartouche, links onder, de eenvoudigste, bevat een vers van de Zeeuw Hugo Favolius, geboren in Middelburg in 1523 en gestorven in 1585 in Antwerpen. Na een studie in het buitenland werd hij in 1563 stadsgeneesheer van Antwerpen. Hij legde zich toe op de Latijnse dichtkunst en letteren. De door hem aan zijn vriend Ortelius gewijde tekst luidt:

Prisca vetustatis Belgae monumenta recludit
Ortelius, priscas dum legit historias
Collige prima soli natalis semina Belga
Et de quo veteri sis novus ipse vide.

Ortelius heeft de antieke monumenten van het Nederlands verleden weer ontsloten door het lezen van de geschiedschrijvers uit de Oudheid. Neem kennis van de eerste kiemen van uw geboortegrond, Nederlander, en zie zelf van welke oude stam u een nieuwe loot bent.

Dit is een veelzeggende tekst. Het tijdperk van het zeldzame en kostbare handschrift was in de dagen van Ortelius voorbij. Met een verbazingwekkende snelheid had de

uitvinding van de boekdrukkunst zich over geheel Europa verbreid. Een vloed van godsdienstige werken en teksten uit de Oudheid stond de tijdgenoten van Ortelius ter beschikking. De boekdrukkunst heeft naast het kompas en het vuurwapen het aanschijn van de 16de eeuw totaal veranderd. In plaats van één uniek handschrift kwamen oplagen van boeken in honderden, soms zelfs duizend exemplaren, voor prijzen die slechts een fractie waren van die van een handschrift. De grote drukker Plantijn die als arme boekbinder uit Frankrijk naar Antwerpen was gekomen, gaf in nog geen dertig jaar meer dan 2100 titels uit, zeventig per jaar, in minder dan een week één. Wie de complicaties van het handzetten en van de primitieve drukpers kent, beseft wat voor prestatie daar geleverd werd.

Ortelius had een eigen bibliotheek en uit de bewaard gebleven boekhouding van de drukker en uitgever Plantijn blijkt dat hij veel boeken kocht. Omdat de titels erbij vermeld worden, kennen wij ook de grote verscheidenheid van zijn lectuur. Dat was een hoogst zeldzaam verschijnsel. Een bibliotheek van honderd boeken gold in de 16de eeuw als een zeer grote. Zonder de boekdrukkunst had een gewone burger als Ortelius nooit zoveel boeken kunnen kopen en lezen als uit zijn teksten blijkt. Openbare bibliotheken kwamen later.

Het vers van Favolius bevat ook nog een zinsnede die Ortelius dierbaar zal zijn geweest: de moderne mens moet zich bewust zijn van het verleden.

Besef, o mens waaruit u bent voortgesproten en wat u aan het verleden te danken hebt.

Ook dat historisch bewustzijn was nieuw in Ortelius' tijd. De renaissance-mens, de humanist, was er zich van bewust een nieuw tijdperk te beleven en zette zich daardoor vanzelfsprekend tegen zijn mid-

deleeuws verleden af. Uit deze reactie ontstond in de 16de eeuw de geschiedenis als wetenschap.

De geografische inhoud van de kaart

Door het lezen van de oude geschiedschrijvers kon Ortelius deze kaart tekenen, die boordevol staat met informatie over stammen, landstreken, steden, rivieren en riviermondingen, zeeëngten, *castella* (forten), *castra* (legerplaatsen) en *fossae* (grachten).

De geografische inhoud van deze kaart van Ortelius (namen van stammen, steden, rivieren en dergelijke) en het geografisch beeld ervan (kustlijn, verdeling van land en water, bestreken gebied) verschillen nauwelijks van de moderne bevindingen. De aanduiding van stammen en forten die bij Ortelius onzeker zijn, zijn in het moderne onderzoek menigmaal onzeker gebleven, hoewel door archeologisch onderzoek vooral in deze eeuw een aantal vermoedens bevestigd is.

Wat de geografische inhoud betreft, valt in de eerste plaats op dat het gebied boven de grote rivieren veel minder gevuld is dan dat daaronder. Slechts enkele namen van stammen waarmee de Romeinen tussen 12 v.Chr en 47 n.Chr. in contact zijn gekomen staan op de kaart vermeld: de *Sicambri*, de *Usipeten*, de *Frisii*, de *Chauci* en enige andere. De symbolen ter aanduiding van bos- en veengebied waarvan het zuidelijk deel vol staat, ontbreken ten noorden van de rivieren vrijwel geheel. Het was een slecht bewoon- en beegaanbaar terrein dat voor een belangrijk deel door een dikke veenlaag was bedekt. Het feit dat in de jaren vóór 47 n.Chr. de Romeinen ernstige tegenslagen in het overrijns gebied hadden moeten incasseren, had geleid tot de beslissing dat voortaan de Rijn en in een later stadium de Waal als grens van het Romeinse rijk werden beschouwd. Ortelius laat niet na het Teutoburgerwoud in te tekenen waar Varus zijn historische nederlaag leed.

Duidelijk is de lange reeks van *castella* langs de oorspronkelijke linker Rijnsoever van *Moguntiacum* (Mainz) tot *Forum Hadriani* (Voorburg) en de zogenaamde *Arx Britannica* ten westen van *Lugdunum* (Leiden), waarvan in de 16de eeuw bij laag water de ruïne nog zichtbaar is geweest. Duidelijk is ook het land der Bataven in het grote eiland *Batavia Vetus* in het rivierengebied. Maar liefst vier namen geeft hij voor de Noordzee en hij vermeldt de antieke schrijvers Zosimus, Ptolemaeus, Plinius, Claudianus, en Dio met de namen die zij aan de Noordzee hadden gegeven. Hij toont op gezag van Plinius het *Helium ostium* (*Helinium*) waar de Schelde, de Maas en de zuidelijke aftakking van de Rijn, de Waal, in zee uitstromen. Hij voegt eraan toe dat volgens Tacitus hier de grens ligt tussen Gallië en Germanië (*Galliae et Germaniae terminus*). Bij Tongeren vermeldt hij de namen die voorkomen bij de schrijvers Ptolemaeus, Caesar en Ammianus en in het *Itinerarium Antonini*.⁴ Het gehele gebied ten zuiden van de rivieren staat vol namen van stammen, steden en rivieren en in veel gevallen noemt hij zijn bronnen erbij. Ook staan uitdrukkelijk ingetekend de *Fossa Drusiana*, het kanaal dat Drusus, de vader van Germanicus, circa 12 v.Chr. liet graven tussen de Rijn en de IJssel, een verbinding tussen de Rijn en het noordelijk deel van de Noordzee via het Flevomeer en de *Fossa Corbulonis* van het jaar 47, een verbinding tussen de Rijn en de Waal. Ortelius laat hier geen gelegenheid voorbijgaan om zijn lectuur in de *priscae historiae* te demonstrenen.

Ortelius' eigen teksten aan de achterzijde van de kaart

Hoe zorgvuldig Ortelius was in de verantwoording van zijn bronnen blijkt al in zijn wereldatlas *Theatrum*. Hij geeft een nauwkeurige lijst van alle kaartmakers van wie hij kaarten heeft geraadpleegd en overgenomen, de zogenaamde *Catalogus Auctorum*. Uit de hierboven besproken *Thesaurus*

Geographicus bleek ook al hoezeer hij documentatie belangrijk achtte. Aan de achterzijde van zijn kaarten placht hij eveneens in uitvoerige teksten te verantwoorden aan welke bronnen hij gegevens voor zijn kaart had ontleend. Op de achterzijde van het tiental kaarten die gewijd zijn aan de Nederlanden, werden meer dan vijftig schrijvers van geschreven bronnen aangetroffen.

Dat Ortelius bij de samenstelling van deze teksten betrokken was, ze zelfs veelal zelf heeft geschreven, blijkt uit persoonlijke opmerkingen. In een tekst over de kaart van Brabant (*Brabantiae descriptio*)⁵ van 1591 schrijft hij de aardige persoonlijke noot:

Huius antiquitates & res gestae prae manibus habet vir doctus Dn Ioan Gerartus amicus noster, a quo omnia propediem absoluta magno desiderio expectamus.

De vroege geschiedenis en de lotgevallen van dit hertogdom heeft mijn goede vriend, de heer Johan Gerarts onder handen en wanneer hij binnenkort alle gegevens bij elkaar heeft, zie ik ze verlangend tegemoet.

Ook op het einde van de tekst over Luxemburg (*Lutzenburgensis Ducatus veriss.[ima] descript.[io]*)⁶ schrijft Ortelius blijkbaar met eigen hand:

Plura de hac regione in nostro Itinerario

over deze provincie meer in mijn (hierboven genoemd) *Itinerarium*

Achter op de kaart *Belgii veteris Typus* vermeldt hij dat hij bepaalde historische namen heeft opgenomen in *nostro Thesaurus*, dit wil zeggen in zijn reeds genoemde boek *Thesaurus Geographicus*.

Onder het opschrift *Belgium* vermeldt Ortelius achterop deze kaart bijna dertig namen van auteurs die hij heeft geraadpleegd. Hij noemt zowel eigentijdse au-

teurs als schrijvers uit de Oudheid die in de loop van zijn leven of kort daarvoor in druk waren verschenen: Caesar, Strabo, Diodorus Siculus, Plutarchus, Ammianus Marcellinus, Dionysius van Halicarnassus, Plinius, Varro en Ausonius, een dichter uit de 4de eeuw n.Chr. die een groot dichtwerk over de Moezel heeft geschreven. Bij elk van hen citeert hij fragmenten die op de Nederlanden betrekking hebben. Van Plinius geeft hij uit de *Naturalis Historia* acht citaten. Aan Dionysius van Halicarnassus, schrijver van een Romeinse geschiedenis in 20 boeken, ontleent hij het gegeven *Batavi arte equitandi pollut* ('de Bataven zijn goed in het paardrijden'). Bij de Romeinse geschiedschrijver Ammianus Marcellinus las hij dat de Nederlanders (*Belgae*) van alle Galliërs het sterkst zijn, omdat zij minder ontwikkeld en door hun voortdurende strijd met de overrijnse Germanen minder verwijfd zijn. De lectuur van de *prisca historiae* heeft Ortelius een zee van informatie verschaft die hij in zijn kaarten te nutte maakte.

Waarom ontleende Ortelius zijn kaartbeeld van het oude Nederland?

De kaart van de Nederlanden in de antieke Oudheid zoals Ortelius haar ontwierp, wijkt weinig af van hetgeen in het moderne onderzoek als waarschijnlijk wordt aangenomen. De Rijn stroomde bij Rijnsburg in zee. Een aftakking van de Rijn (de Waal) verenigde zich met de Maas en de Schelde in de grote monding die het *Helinium* werd genoemd (bij Ortelius ten onrechte *Helium*). De kustlijn verliep van zuid-west naar noord-oost in een gesloten boog. Zij werd slechts onderbroken door de zeegaten van de rivieren zoals de latere IJssel en Vecht. Die zeegaten zijn nu nog zichtbaar tussen de waddeneilanden; 't Vlie was daarvan het voornaamste. Dat deze gebogen kustlijn begaanbaar was is op te maken uit de *Annales* van Tacitus (1, 63) waar deze schrijft dat Germanicus zich in de jaren 14-18 n.Chr. in de oorlogen met de Germa-

nen van de Eems terugtrekt en de legioenen laat scheep gaan voor de terugkeer overzee naar een legerplaats aan de monding van de Rijn, waarschijnlijk in het gebied waar later het *Forum Hadriani* of *Practorium Agrippinae* gebouwd werden, maar dat hij een deel van de ruitertij opdracht geeft over land langs de kust van de 'ocean' naar de Rijn terug te keren (*pars equitum litore Oceani petere Rhenum iussa*). Tussen Holland en Gelderland/Overijssel/Friesland strekte zich een uitgestrekt veengebied uit dat slechts ten dele begaanbaar was. In *Annales* 1, 63 vertelt Tacitus dat het gebied uit uitgestrekte moerassen bestond: *trudebantur in paludem gnaram vincentibus, iniquam nesciis* ('zij dreigden de moerassen ingedreven te worden die de overwinnaars kenden, maar die voor vreemden gevaarlijk waren'); 'louter moer, taaie, kleverige, zware klei en wegens de vele beekjes onbetrouwbaar' (*cetera limosa, tenaci gravi coeno aut rivis incerta*). De Romeinen zagen zich gedwongen door het moerasgebied 'veenbruggen' of knuppelpaden aan te leggen die zich over grote afstanden uitstrekten en daarom *pontes longi* werden genoemd. De rivieren verliepen door dit veengebied noordwaarts via een binnenmeer dat 'Flevomeer' werd genoemd en kleinere meren. Bij het eerste oprukken tegen de Chauken in de richting van de Eems vervoerde Germanicus, waarschijnlijk vanuit *Noviomagus* en *Vetera* (Xanten), vier legioenen over de meren naar het noorden (*ipse impositas navibus quatuor legiones per lacus vexit*).

In *Annales* 2, 8 deelt hij mede dat Germanicus gebruik makend van de *Fossa Drusiana* over de 'meren' en de 'ocean' in een voorspoedige tocht naar de Eems voer:

fossam cui Drusianae nomen ingressus (...) lacus inde et oceanum usque ad Amisiam flumen secunda navigatione pervexitur.

Deze routes zijn op de kaart van Ortelius in grote lijnen te volgen.

In de moderne waterstaatskunde en in de archeologie wordt het door Ortelius geschetste kaartbeeld niettegenstaande vele onzekerheden deels waarschijnlijk geacht, deels door vondsten bevestigd. Maar in de historische atlassen uit het begin van de 20ste eeuw⁷ werd Ortelius niet gevolgd. Daardoor ontstaat de vreemde situatie dat Nederland in de Romeinse tijd met alle gegevens uit de Oudheid wordt afgebeeld met het kaartbeeld van het huidige Nederland. Een uitzondering is alleen de kop van Noord-Holland bij Holwerda, omdat de inpoldering van de Zijpe in de 16de eeuw nawijsbaar is.

Afb. 5. Christiaan sGrooten, circa 1568 (handschriftkaart zonder titel in atlas, Koninklijke Bibliotheek, Brussel, fragment).

In een betrekkelijk korte tijd – men neemt aan tussen de 12de en de 14de eeuw – is dit kaartbeeld onder invloed van verscheidene factoren grondig veranderd. Het rijzen van de zeespiegel, het in die periode ontbreken van dijken zowel aan zee als langs de rivieren, zeestromen, getijden en stormvloed en hebben het wateroppervlak ten koste van het land vergroot.⁸ De Waddenzee, de Hollandse meren, de Zuiderzee en de Biesbos ontstonden door overstroming. Op de oudste handschriftkaart van het zeegebied, gemaakt door Christiaan sGrooten omstreeks 1568, is in de Waddenzee nog een groot droog gebied ingetekend met de naam 'Moerwaard' (afb. 5). Op middeleeuwse kronieken steunt de veronderstelling dat tussen Stavoren en Enkhuizen een verbinding over land mogelijk is geweest.

Ortelius zelf licht in zijn *Thesaurus Geographicus* een tipje van de sluier op. Hij schrijft:

[Flevi lacus] videtur mihi posse appellari Sinus illa Germanici maris, qui est hodie inter Hollandiam & Frisiam, & vulgo Suyer-see vocant. Vide eius descriptionem (ex qua ego meam hanc opinionem hauserim) apud Melam lib. 3 cap. 2 & Plinium lib. 4 cap. 15

het komt mij voor dat Flevomeer kan worden genoemd de boezem van de Noordzee die tussen Holland en Friesland ligt en in de volksmond Zuiderzee wordt genoemd; zie de beschrijving daarvan [en daar heb ik mijn zienswijze vandaan] bij Pomponius Mela, boek III, hoofdstuk 2 en bij Plinius boek IV, hoofdstuk 15.

Hij voegde er nog het boven vermelde verhaal aan toe dat men volgens het tweede boek van Tacitus' *Annales* via de Drususgracht over de meren (*lacus*) en daarna over de zee naar de Eems (*Amisia*) kon varen.

Afb. 6.
 Fragment van
 Frisia
 Occidentalis uit
 Ortelius'
 Theatrum Orbis
 Terrarum
 (Antwerpen
 1595).

Een tweede kaartje

Het was niet de eerste keer dat Ortelius probeerde de noordelijke helft van Nederland in kaart te brengen. Al in 1579 gaf hij een kaart van Friesland uit, *Frisia Occidentalis*, waaraan hij rechtsonder een inzetkaartje toevoegde (afb. 6) van het noordelijk deel van Nederland met de titel: *Antiquae Frisiae situs sub Augusto Imperatore*

ut fertur ('het oude Friesland, zoals het er onder Augustus zou hebben uitgezien'). Hij had dit kaartje blijkbaar ergens aangekomen en overgenomen, zij het met enige reserve (*ut fertur*, 'men zegt'). Hij wist blijkbaar niet dat dit kaartje door Joachim Hoppers (Hopperus), een Friese jurist en vooraanstaand ambtenaar onder Marga-

retha van Parma, was getekend, want er stond geen auteursnaam bij. Toen hij uit een boek ontdekte dat Hoppers de maker was, voegde hij er in de editie van het *Theatrum* van 1595 aan toe: *D.[ominus] Joachimus Hopperus descriebat* ('getekend door Joachim Hoppers'). Het is kennelijk de bedoeling geweest op het kaartje oud en nieuw met elkaar te verbinden. Men zocht graag zijn oorsprong in de Oudheid: Katwijk zou van de Catten (*Chatti*) komen en de *Hardebones* stichtten Harderwijk. Ook op dit kaartje, evenals op *Belgium veteris Typus* is te zien dat de kustlijn van zuidwest naar noordoost tamelijk gesloten verloopt en dat Hoppers aannam dat de Zuiderzee in de tijd van de Romeinen een door meren en rivieren doorsneden veengebied had gevormd.

Een interessante bijzonderheid van dit kaartje is dat in Drente duidelijk zijn ingetekend de *columnae Herculis* ('de zuilen van Hercules') en dat Ortelius daaronder toevoegt 'Duuels Crutz hodie' ('nu duivels kruis genoemd'). Hoppers steunde blijkbaar op een mededeling van Tacitus in de *Germania* 34, waar hij over het land der Friezen schrijft:

ipsum quin etiam oceanum illa tentavimus; et superesse adhuc Herculis columnas fama vulgavit; sive adiit Hercules seu quidquid ubique magnificum est in claritatem eius referre consensimus.

wij konden vandaar uit ook op zee komen en het verhaal deed de ronde dat er nog zuilen van Hercules te vinden waren. Het kan zijn dat Hercules daar is geweest; het kan ook zijn dat wij graag al het reusachtige in de wereld aan zijn grootheid toeschrijven.

Hoppers vond dit blijkbaar een mooie gelegenheid de onbegrijpelijke hunebedden in bekende klassieke termen te verklaren. Immers Hercules schonk de Middellandse Zee een toegang tot de oceaan door de rotsen (zuilen) naar beide zijden tot de

'straat van Gibraltar' uiteen te scheuren. De hunebedden bestonden uit reusachtige stenen die alleen door goden konden worden verplaatst.⁹

Het is uitgesloten dat die gegevens duidelijk genoeg zijn geweest om een in moderne zin enigszins betrouwbare kaart te tekenen. Ortelius heeft ongetwijfeld hypothetische kaartschetsen gekend die trouw van hand tot hand gingen, die soms op middeleeuwse fantasieën en vooroordelen steunden en zonder lokale controle werden overgeleverd. Van wetenschappelijk gefundeerde lokale controle was vóór de tweede helft van de 16de eeuw, vóór de toepassing van de wetenschappelijke landmeting door driehoeksmeting, trouwens geen sprake. Maar het is duidelijk dat de *priscae historiae* Ortelius gegevens geleverd hebben die met de traditie overeenkwamen en door bevindingen uit zijn eigen tijd werden bevestigd. De moderne historische atlanten zijn hem daarin niet gevolgd, maar wij kunnen hem toch dankbaar zijn dat hij ons dit serieuze werkstuk heeft nagelaten dat vele klassieke teksten kan verduidelijken.

Het model van de kaart der Nederlanden in de Romeinse tijd, dat Ortelius hier voor het eerst in gedrukte vorm presenteerde, heeft een grote invloed uitgeoefend op de latere kaarttekenners tot het einde van de 18de eeuw. Er zijn tientallen kaarten van hetzelfde type, hetzij gedrukt, hetzij in handschrift aan te wijzen, die onmiskenbaar van het model van Ortelius zijn afgeleid¹⁰ en zoals gezegd wijken de moderne bevindingen hiervan nauwelijks af.

NOTEN

1. Exemplaren in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, 445.G.43, 972.E.33 en OF 72.27.
2. G. Braun en F. Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum* (Keulen 1588) III, de kaarten 52, 57 en 58.
3. (Antwerpen 1557); enig exemplaar Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Kaarten IV, 7567.
4. In de 2de eeuw n.Chr. verscheen een verza-

meling geografische gegevens die onder de naam *Itinerarium Provinciarum* bekend is en toegeschreven wordt aan een opdracht van keizer Antoninus Pius. Daarom wordt zij ook wel *Itinerarium Antonini* genoemd.

5. *Theatrum Orbis Terrarum* (Antwerpen, Plantijn 1592), kaart 36.

6. *Additamentum* (toevoeging bij het *Theatrum*) (Antwerpen 1580), kaart 18a.

7. *Geschiedkundige Atlas van Nederland. De Romeinse tijd en de Frankische tijd*, P.J. Blok en A.W. Bijvanck ('s-Gravenhage 1929), de bladen 1 en 2; id., *Oudheidkundige Kaart van Nederland*, J.H. Holwerda ('s-Gravenhage 1926); id., *De Gewesten van Noord- en Zuid-Nederland in 1300*, A.A. Beekman ('s-Gravenhage 1929).

8. J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* (Franeker 1995) I. 361 (Allerheiligenvloed 1170); 393 (Sint Nicolaasvloed 1196);

421 (Marcellusvloed 1219); M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland* (Assen 1971) I. 129, 182 en 194/5; J. Westenberg, *Oude kaarten en de geschiedenis van de kop van Noord-Holland*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, afd. Natuurkunde, eerste reeks (Amsterdam 1961) XXIII, no 2, 9–13 en 49.

9. Zie hierover E.H. Waterbolk, Een vervalser betrap? Een probleem in de Friese geschiedschrijving, in: *Omtrekkende Bewegingen* (Hilversum 1995) 94–5.

10. Niet alleen Petrus Kaerius kopieerde deze kaart enige malen op gelijk formaat, zie zijn atlas *Germania Inferior* (Amsterdam 1617). Ook anderen deden dit op verschillende formaten. In het Rijksprentenkabinet te Amsterdam bevindt zich daarvan een aantal fraaie voorbeelden, Ottens 1–104 en 111; VL 1–3.

Tacitus, Corbulo en het contemporaine debat over de Romeinse 'oriëntpolitiek'

Frederik Juliaan Vervaet

De carrière van Domitius Corbulo

De Romeinse veldheer Gnaeus Domitius Corbulo (circa 3 v.Chr.–67 n.Chr.), was consul in 39 onder zijn zwager Gaius (=Caligula) en ongetwijfeld de grootste veldheer uit de tijd van Claudius en Nero. In de Nederlanden is hij vooral bekend door de *fossa Corbulonis*, het kanaal dat hij na een succesvolle militaire actie tegen de Friezen en de Chaucaen omstreeks 47 als legaat van *Germania inferior* liet graven tussen Rijn en Maas. Niettemin bracht de generaal het meest verdienstelijke en roemvolle gedeelte van zijn militaire carrière door in de uithoeken van het Romeinse Oosten, in het bijzonder in Armenia, waar hij meer dan wie ook de vérstreckende 'oostpolitiek' van Nero in goede banen heeft geleid.

Armenia werd sinds de tijd van Augustus geregeerd door koningen uit de Hellenistisch-Oosterse adel, die exclusief door de Romeinse keizer werden geïnstalleerd, zonder Parthische inspraak. De Parthische prins Tiridates greep echter op het einde van Claudius' bewind de macht in Armenia, zonder voorafgaande instemming van Rome. Nero benoemde daarop de ervaren veldheer Corbulo eind 54 onder invloed van de 'regenten' Seneca en Burrus tot legaat met *imperium propraetore* van de nieuwe dubbelprovincie Cappadocia-Galatia, met als specifieke opdracht Armenia opnieuw binnen de Romeinse invloedssfeer te brengen. In 58 en 59, profiterend van het feit dat de Parthische grootkoning Vologaeses, broer van Tiridates, tot 61 de handen vol had met een geweldige op-

stand in Hyrcania, veroverde Corbulo achtereenvolgens de belangrijkste Armeense steden: Artaxata en Tigranocerta. In 60, toen het erop leek dat de Armeense oorlog voorbij was, kreeg hij naast Cappadocia en Galatia ook Syria onder zijn commando. Toen in de zomer van 61 zowel op het Armeense als op het Syrische front een openlijke oorlog dreigde met de Parthen, besloot Corbulo tot een tijdelijke diplomatieke oplossing die in Rome niet op algemene instemming kon rekenen: beide

Afb. 1. Portretbuste van Gn. Domitius Corbulo (Rome, Capitolijsne Musea).

supermachten trokken hun troepen terug uit het geteisterde Armenia, waarbij de in 60 door Nero geïnstalleerde vazalkoning Tigranes voorgoed van zijn troon werd gehaald.

Nero stuurde daarop zijn gunsteling L. Iunius Caesennius Paetus in 61 als nieuwe legaat voor Cappadocia-Galatia naar het strijdtoneel met het mandaat om Armenia aan te vallen en eenvoudigweg te annexeren. Nadat Paetus na een roekeloze campagne in de herfst van 62 een zware nederlaag had geleden tegen de Parthen in Armenia en de Romeinen zich opnieuw naar Cappadocia hadden moeten terugtrekken, kreeg Corbulo in 63 een buitengewoon *imperium proconsulare*, dat hem het directe commando verleende over alle keizerlijke gouverneurs en cliëntkoningen van het Romeinse Oosten. Uiteindelijk wist hij in die hoedanigheid met zijn leger van meer dan 50.000 soldaten de Parthen opnieuw tot een compromis te dwingen, na een militaire machtsdemonstratie in Armenia in de zomer van 64. De Parthische prins Tiridates zou in 66 met groot gevolg een reis naar Rome maken om daar op het Forum Romanum door Nero zelf met de koninklijke diadeem tot cliëntkoning van Armenia te worden gekroond. Vanaf 66 zouden talrijke Parthische prinses over Armenia regeren, steeds na de voorafgaande goedkeuring van de Romeinse keizer.

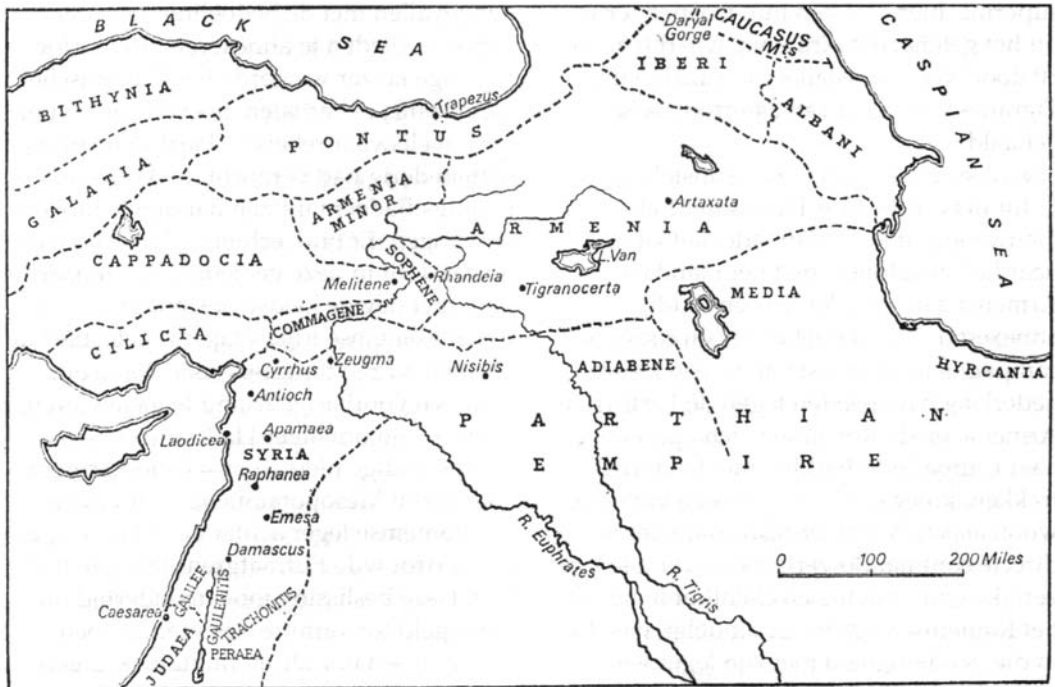
Het is de opzet van dit artikel dieper in te gaan op de mogelijke redenen voor van de wel zeer overvloedige aandacht die Tacitus in zijn *Annales* aan de campagnes van Corbulo heeft besteed.¹ Hoewel hieraan al enkele uitvoerige publicaties zijn gewijd, loont het zeker de moeite nog eens op de zaak in te gaan, die ons een duidelijke kijk kan geven op de visie van Tacitus zelf op de Romeinse 'oriëntpolitiek'. Daarbij is het belangrijk te weten dat in Tacitus' eigen tijd een nog veel grotere oorlog was gestreden in het Oosten. Trajanus was namelijk in 114–115 Armenia en Mesopotamia bin-

nengevallen met de bedoeling deze immense gebieden te annexeren. De oorlogszuchtige keizer weigerde het 'Neronische' compromis te herhalen, hoewel een – voorheen weliswaar rebelse – Parthische prins hem nederig had verzocht de Armeense koningsdiadeem uit zijn handen te mogen ontvangen. Er brak echter in 116 een zware opstand uit in deze gebieden, die gepaard ging met hevige joodse opstanden elders in het Romeinse Rijk. Trajanus zelf stierf in 117 tijdens zijn terugreis naar Rome om daar een voorbarige triomf te gaan vieren, waarop zijn opvolger Hadrianus besloot de opstandige nieuwe provincies Armenia, Assyria en Mesopotamia op te geven en het Romeinse leger achter de sinds Augustus vertrouwde Eufraatgrens terug te trekken. Deze beslissing moet toentertijd ongetwijfeld tot verhitte debatten hebben geleid in senatoriale en militaire kringen en was zelfs de aanleiding van de door Hadrianus bevolen executie van vier topgeneraals van Trajanus. Ten gevolge hiervan is de verhouding tussen de verlichte despoot Hadrianus en de senaat gedurende heel diens bewind gespannen gebleven.

De ongewone positie van Corbulo in de *Annales* van Tacitus

Tacitus' uitvoerige verslag van de Armeense campagnes blijkt vol eigenaardigheden te zitten, wat door verscheidene onderzoekers al werd aangetoond.² In de eerste plaats bestaat er een duidelijke discrepantie tussen de reële diplomatie en de gezwollen patriottische retoriek in Tacitus' verslag van de Armeense oorlogen van Domitius Corbulo onder Nero. Vanaf het begin van Corbulo's interventie is er een opvallende contradictie tussen de elogia waarmee Tacitus de generaal overlaadt en de realiteit van diens acties.

De erudiete Engelse historicus en Tacituskenner Sir Ronald Syme heeft aangetoond dat de beschrijving van Corbulo's campagnes sterk verschilt van het gewoon militair-verhalende verslag van de daden van bij-

Afb. 2. Kaart van Armenia in Nero's tijd (uit: B.H. Warmington, *Nero: reality and legend*, London 1969, p. 86).

voorbeeld een Ostorius Scapula of een Suetonius Paulinus in Britannia. Veelbetekend is volgens Syme verder dat, hoewel Nero bij uitstek onder de oude aristocratische elite een bloedbad heeft aangericht, de belangrijkste slachtoffers in de ogen van Tacitus niettemin drie *novi homines* waren, senatoren die niet uit de oude Romeinse adel stamden. Het gaat hier in de eerste plaats om de filosoof Seneca, Nero's opvoeder. Daarnaast wijst Syme op de persoon van Thrasea Paetus, de incarnatie van waardigheid en onafhankelijkheid. Tenslotte is er Corbulo, een senator die buitensporige militaire eer deelachtig werd en *capax imperii* was, 'bekwaam om te besturen'. Tacitus had hiervoor zijn redenen, waarvan Syme het dramatisch contrast tussen deze figuren en het principaat van Nero als de meest voor de hand liggende noemt.

Syme meent terecht dat Tacitus te veel aandacht heeft besteed aan deze mannen. Seneca was niet de enige adviseur van

Nero, Thrasea Paetus was wellicht niet echt een bedreiging voor het regime van Nero en Corbulo's campagnes krijgen onredelijk veel aandacht in de *Annales*.³ Het contrast tussen Corbulo en het gedegeneerde principaat van Nero bereikt in boek 15 een climax: enerzijds de hoogst eervolle gebeurtenissen in het verre Armenia in 64, aan de andere kant de brand van Rome tijdens dat zelfde jaar en de bloedige repressie van de samenzwering van Piso in 65. In deze zin werd er dan ook reeds gewezen op een onbetwistbare parallel tussen het geval van Corbulo en dat van Germanicus: beide generaals worden al te eenzijdig als deugdelijke helden in een corrupt tijdperk afgeschilderd. Overigens had Tacitus geen blinde verering voor Corbulo, en geeft hij af en toe snijdende kritiek, waarvan we mooie voorbeelden vinden we in *Annales* 13, 9, 3 en vooral in *Annales* 15, 6, waar de pralzicht en eigenzinnigheid van de generaal aan de kaak worden gesteld.

Gilmartin kon zelfs aantonen dat Tacitus

Corbulo in essentie niet meer dan andere roemvolle generaals ophemelt of deze ondergeschikt maakt aan Corbulo. Hoewel bijvoorbeeld de beschrijving van de mars van Germanicus in Germania (*Annales* 1, 51) vergelijkbaar is met die van de mars van Corbulo (*Annales* 13, 40, 2), vermeldt Tacitus expliciet dat Germanicus in de dramatische gebeurtenissen die volgen persoonlijk meestrijdt met zijn manschappen (*Annales* 1, 51, 3), terwijl hij hierover zwijgt in het geval van Corbulo. Ook is het zo, dat bij het herstel van de discipline van de troepen die Corbulo in 55 ter beschikking gesteld worden in Cappadocia, en de succesvolle actie die daarvan het gevolg is (*Annales* 35–40), geen onnodige nadruk wordt gelegd op Corbulo. In boek 14, waarin de generaal de finale overwinning behaalt in Armenia (*Annales* 14, 23–26), ligt de nadruk volledig op de prestaties van Suetonius Paulinus bij het neerslaan van de opstand van Boudicca in Britannia (*Annales* 14, 29–39).

Tacitus verliest Corbulo in boek 14 niet uit het oog, maar geeft hem geen overdreven aandacht. Daarenboven blijkt, dat de generaal geen persoonlijke rol speelt in het gevecht om de Armeense versterking Legerda (*Annales* 14, 25, 1). Tenslotte wijst Gilmartin er nog op, dat Corbulo in het verlag van Tacitus in tegenstelling tot Suetonius Paullinus nooit echt een lange redevoering heeft afgestoken (in *Annales* 15, 35–36), zelfs niet op het hoogtepunt van zijn carrière. Overigens vermeldt Tacitus wél, dat Corbulo veeleer een man was van grote autoriteit, een eigenschap die bij een militair welsprekendheid vervangt: *multa auctoritate, quae uiro militari pro facundia erat* (*Annales* 15, 26, 3).

Delpuech vindt het vreemd, dat Tacitus Corbulo enerzijds assimileert met Germanicus en Agricola, maar anderzijds af en toe kritiek op hem levert. Hij is daarom terecht van mening, dat het breed uitsmeren van Corbulo's militaire campagnes een diepere bedoeling heeft gehad en dat Tacitus

zijn lezerspubliek meer wilde meegeven dan zo maar een portret van een tuchtvol en voorbeeldig veldheer.

Een verband met de Armeense en Parthische oorlogen van Trajanus ?

Het was opnieuw Syme die het onderzoek naar de rol van Corbulo in de *Annales* van Tacitus in een interessante richting heeft geduwd. In *Annales* 15, 6, 4 claimt Corbulo's nalatige collega Caesennius Paetus overmoedig, dat hij

aan de overwonnenen belastingen, wetten en, in de plaats van een schimmige koning, het Romeins recht zou opleggen.

se tributa ac leges et pro umbra regis Romanum ius uictis impositurum.

Naar aanleiding hiervan merkt Syme op, dat deze claim een echo is van de proclamatie van Trajanus bij zijn annexatie van Armenia en deze misschien zelfs parodieert. Cassius Dio (68, 20, 3) verhaalt ons immers dat Trajanus heeft verklaard dat hij Armenia aan niemand zou overleveren, omdat het aan de Romeinen toebehoorde en een Romeins gouverneur zou krijgen. Aangezien Tacitus het zesde boek van zijn *Annales* rond 117 of een weinig later heeft voltooid en misschien wel aan zijn *Annales* heeft gewerkt tot 120 of 123, was zijn vijftiende boek in elk geval pas na de dood van Trajanus voltooid, zodat er op grond van chronologische overwegingen geen bezwaar tegen deze theorie kan worden aangevoerd.

Vooraf Delpuech is dieper ingegaan op een mogelijk verband tussen het uitvoerige verslag van Corbulo's campagnes en de expansie-oorlogen van Trajanus, een dramatische gebeurtenis die Tacitus als senator in Rome ongetwijfeld met de grootste aandacht heeft gevolgd. Hij wees er in de eerste plaats op, dat Tacitus Corbulo wel bekritiseert of zijn pretenties corrigeert,⁴

maar dat de historiograaf de verschillende stukken van zijn verslag over de generaal steevast met positieve noten begint en eindigt.⁵ Op die manier keurt Tacitus op subtiële wijze de handelwijze van Corbulo, een combinatie van militaire voorzichtigheid en diplomatieke handigheid, goed. Vooral het *Corbulo tamen, quamuis secundis rebus suis, moderandum fortunae ratus* uit *Annales* 15, 5, 1 is erg belangrijk: 'Ondanks zijn successen, was Corbulo van mening dat men matig moet omspringen met de fortuin' (waarna de generaal gezanten naar Vologaeses stuurt om een regelrechte oorlog in 61 alsnog te vermijden). Het gaat hier om een van de weinige passages waar Tacitus rechtstreeks en openlijk zijn mening geeft over de gang van zaken in zijn eigen tijd, en in zich volledig achter de gematigde handelwijze van Corbulo (=het bevel tot de terugtocht uit Armenia eind 61) schaaft.

In *Annales* 15, 6 zal Tacitus, die de voorzichtige en weinig oorlogszuchtige reactie van Corbulo op de inmenging van Vologaeses in de oorlog in *Annales* 15, 3 goedkeurt, een overzicht geven van de meningen van de voorstanders voor een meer agressieve en onbuigzame politiek ten aanzien van de Parthen. Nog in hetzelfde 15, 6 plaatst Tacitus de aankomst van 'hun man' Caesennius Paetus en legt deze zijn expansionistische programmaverklaring af. Naar mijn mening geeft Tacitus in *Annales* 15, 6, 1–2 eigenlijk geen persoonlijke kritiek op Corbulo, maar een overzicht van de onvrede die zijn gematigde tactiek in sommige kringen in Rome heeft opgewekt, om aldus de komst en het expansionistische mandaat van Caesennius Paetus begrijpelijk te maken :

Want, ik herhaal het, Corbulo had aangedrongen op een aparte bevelhebber om Armenia te beschermen, en men had gehoord dat Caesennius Paetus was gearriveerd. (*Annales* 15, 6, 3)

Vervolgens is er het duidelijke en door Tacitus scherp gestelde contrast tussen de zorgvuldige en uitstekende verdediging van Syria door Corbulo en de overhaaste, agressieve en slordige campagne van Caesennius. Dit bewijst naar mijn mening overduidelijk dat Tacitus helemaal achter de tactiek stond van de voorzichtige, principiële en steeds voor diplomatieke regelingen openstaande Corbulo. Men denke ook aan het feit dat Tacitus aan de gebeurtenissen die leidden tot de dramatische nederlaag van Caesennius Paetus het grootste onafgebroken stuk van zijn verslag over de Armeense oorlogen heeft gewijd (*Annales* 15, 1, 1–15; 18, 1). Het contrast met de eervolle diplomatieke oplossing van het conflict in 64 door Corbulo wordt door de historiograaf dus dik in de verf gezet.

In *Annales* 15, 16, 4 beschrijft Tacitus zonder verbloeming en met veel pathetiek het lot van een generaal en zijn leger die de Parthen al te roekeloos te lijf wilden gaan. Uiteindelijk is het Corbulo die met zijn tactiek van 'slaan en zalven' in 64 tot een aanvaardbaar en door Tacitus opnieuw integraal goedgekeurd compromis komt. Dat Tacitus het compromis van Rhandeia goedkeurt, blijkt naar mijn mening duidelijk uit zijn dubbel besluit bij de campagne van 64:

At nunc uersos casus: iterum Tiridaten ostentui gentibus, quanto minus quam captium?

Maar nu was het tij gekeerd: hoeveel verschilden Tiridates nog van een gevangene, nu hij zich aan voor de ogen der volkeren zou gaan tonen? (*Annales* 15, 29, 3)

en:

Scilicet, externae superbiae sueto, non inerat notitia nostri, apud quos uis imperii ualet, inania tramittuntur

Gewend aan een uitheemse trots, kende hij namelijk onze geest niet, voor wie de realiteit van de macht prevaleert boven ijdelheden (*Annales* 15, 29, 3).

Het was nochtans zo dat Armenia nu *de facto* in handen van de Arsaciden was. Een feit dat ook Tacitus, ondanks zijn ijdele en patriottische bedenkingen, moet hebben ingezien.

Hoewel sommigen in Corbulo een *precursor Traiani*, een voorloper van de oorlogszuchtige Trajanus, hebben gezien,⁶ onderstreept Delpueche terecht de Corbulo van Tacitus exact het tegenovergestelde is van een voorloper van Trajanus: Trajanus weigert in 114 resoluut om de Parthische pretendent voor de Armeense troon op diens verzoek te kronen en valt daarna Armenia en Mesopotamia, het kernland van de Parthen, binnen. De analogie van de gebeurtenissen uit 114 met die uit 51–66 is opvallend. Bij Dio (68, 18–20) lezen we dat de Parthische prins Pharthamasiris zich zonder de erkenning door de *princeps* van de Armeense troon had meester gemaakt. Trajanus grijpt dit aan als hét voorwendsel voor zijn geplande oorlog in het oosten en valt Armenia binnen. Uiteindelijk komt Pharthamasiris in Elegeia om zich te onderwerpen aan Trajanus en legt hij zijn diadeem voor diens voeten om ‘het koninkrijk terug te krijgen zoals Tiridates het van Nero had gekregen’. Op dat moment riep het leger Trajanus uit tot *imperator*:

Ze noemden het een bloedeloze overwinning om de koning, een afstammeling van Arsaces, een zoon van Pacorus en een neef van Osroës, voor Trajanus te zien staan zonder diadeem, als een gevangene.

Men lette op de parallel met de visie van Tacitus op het feit dat Tiridates zijn kroon van Nero zou moeten ontvangen (*Annales* 15, 29, 3: *quanto minus quam captivum*).

Trajanus weigerde echter en antwoordde

dat Armenia de Romeinen toebehoorde en een Romeins gouverneur zou krijgen. Uiteindelijk zou dit uitlopen op een uitzichtloze veroveringsoorlog en een pijnlijke terugtocht.⁷

Tacitus’ visie op de juiste Romeinse ‘oostpolitiek’

De conclusie die Delpuech in verband met de rol van Corbulo in de *Annales* heeft maakt lijkt onweerlegbaar: in de ogen van Tacitus was Corbulo de voorbeeldige uitvoerder van de enige juiste politiek ten aanzien van de Parthen. Tacitus’ lovende maar niet apologetische portret van Corbulo is vooral de illustratie van een methode van het Romeinse imperialisme in het oosten: voorzichtigheid en realiteitszin geboden onvermijdelijk een entente met de Parthen.

Deze mening over Tacitus’ visie op de Romeinse ‘oriëntpolitiek’ kan verder gefundeerd worden aan de hand van vroegere voorbeelden uit de *Annales*. Ook Germanicus, Tiberius en Claudius vermeden steeds een openlijke oorlog met Parthia. Hoewel de persoon van de laatste twee het moet ontgelden, veroordeelt Tacitus nergens hun politiek van compromis en diplomatie en hun behandeling van de Parthen als de gelijken van Rome. Tacitus prijst het militair-diplomatieke ingrijpen van Lucius Vitellius in Syria in het jaar 36, hoewel hij deze figuur verder veracht (hetgeen hij zelf aangeeft in *Annales* 6, 32, 4). In *Annales* 6, 37 lezen we dat wanneer L. Vitellius aan de Eufraat staat met zijn leger, de kansen voor een expeditie slechts voor een korte tijd gunstig zouden zijn. En in *Annales* 12, 17, 3 volgde de agressieve en aanvankelijk triomfantelijke expeditie van Didius Gallus naar het Regnum Bospori, het Hellenistische en van Rome afhankelijke koninkrijk op de huidige Krim: ‘maar op de terugweg verdween de goede fortuna’. Tacitus heeft ook lof voor het optreden van Corbulo’s (vermoedelijke) schoonvader, de jurist C. Cassius Longinus: net zoals Corbulo

legt hij de soldaten in vreedetijd voortdurend oefening en werken op, en besteedt hij veel zorg aan de verdediging van Syria. Men lette op de manier waarop Tacitus verwoordt dat Corbulo in 60 eindelijk geheel Armenia had onderworpen: *possessio-nem Armeniae usurpabat* (*Annales* 14, 26, 1). Tacitus relateert het succes van Corbulo in Armenia door te wijzen op de Hyrcanische opstand in het oosten van het Parthische rijk, alsof hij wil waarschuwen voor blind optimisme en triomfalisme (*Annales* 14, 25, 2). Kortom, Tacitus propageert een politiek gebaseerd op militaire diplomatie.⁸ Corbulo was in de ogen van Tacitus de uitvoerder van de enige haalbare en rationele Realpolitik in het Oosten, een politiek waarvan het basisprincipe van coëxistentie met het Parthische Imperium door Caesennius Paetus⁹ en Trajanus is veronachtzaamd, met alle gevolgen vandien.¹⁰

Conclusie: Tacitus en de 'oriëntpolitiek' van Hadrianus

Het is duidelijk, dat Tacitus met zijn verslag over de oorlog van Nero in Armenia een toespeling maakte op de Armeense oorlog van Trajanus, en zijn publiek heeft willen waarschuwen voor de gevolgen van blindelings expansionisme in het Oosten. De volgende vergelijking levert een bewijs. Caesennius Paetus stuurde na verre marsen door gebieden die toch niet bezet konden worden gehouden (*longiquis itineribus percursando quae obtineri nequibant*) en na zinloze plunderpartijen 'brieven naar Nero, waarin hij, alsof de oorlog voorbij was, met schitterende woorden de leegheid van de expeditie verbloemde' (*Annales* 15, 8, 2). Daarop werden te Rome zegetekenen over de Parthen en een triomfboog opgericht midden op de Capitolinus, gedeceleerd door de senaat toen de krijgskan-sen nog intact waren en later verder opgebouwd omwille van de schone schijn, hoewel de publieke opinie misprijzend was (*Annales* 15, 18, 1). Trajanus overblufte in 116 de senaat in Rome eveneens met zijn

berichten over geweldige overwinningen. Dio (68, 29, 1) schrijft dat Trajanus, hoewel hij inzag dat hij te oud was om naar de Indus op te marcheren, niettemin verklaarde dat hij verder was opgerukt dan Alexander. Hij schreef dit ook naar de senaat 'hoewel hij niet in staat was om het gebied dat hij had veroverd ook maar te behouden!' Bijgevolg werd in Rome eerbetoon opgezet en voorbereid voor de keizer die – zoals Dio opmerkt (68, 29) – Rome nooit meer zou bereiken noch de onderworpen gebieden zou kunnen behouden:

terwijl hij terugreisde, kwamen alle onderworpen districten in opstand en werden de bij de verschillende volkeren geïnstalleerde garnizoenen hetzij verdreven, hetzij afgeslacht.

De Domitius Corbulo uit de 'Neroboeken' in de *Annales* moet als de voltrekker van de goede, verstandige Romeinse 'oriëntpolitiek' beschouwd worden. Tacitus heeft de politiek waarvoor deze generaal stond duidelijk als de enige goede gepropageerd, en laat zeer zijn afkeuring merken over de agressieve oostpolitiek van Trajanus. Daar ligt naar mijn mening ook de verklaring voor het feit dat Tacitus, die over de gedetailleerde mémoires van Corbulo kon beschikken, zo weinig aandacht heeft besteed aan de topografie. Wat in onze ogen een onhebbelijkheid van Tacitus is, was voor hem binnen de context van wat hij met zijn literaire exposé beoogde, van ondergeschikt belang. Tegelijkertijd wordt het begrijpelijk waarom de generaal niet op de eerste plaats komt in Tacitus' verslag. Zijn persoon wordt weliswaar lof toegezwaaid, maar voor Tacitus staat de in zijn tijd (circa 120) actuele kwestie van de 'oriëntpolitiek' centraal, en niet de generaal.

Vanuit deze specifieke invalshoek kunnen de kritische opmerkingen aan het adres van Corbulo (*Annales* 15, 6, 1–2) worden geïnterpreteerd als een reflectie van het dispuut dat in Rome woedde tussen

'haviken en duiven' over het onderwerp van een terugtocht uit door Romeinse soldaten moeizaam veroverd gebied. Een discussie die niet alleen tijdens de nazomer van 61 de Romeinse senaat moet hebben beheerst, maar het hevigst moet zijn gevoerd tijdens de maanden en misschien zelfs jaren na de dood van Trajanus en de nooit eerder geziene terugtocht der Romeinse legioenen op bevel van Hadrianus.

Aangezien Tacitus, na zijn overzicht van de kritiek in Rome, onmiddellijk begint met zijn verhaal over de aankomst van Caesennius Paetus, diens ijdele proclamatie en mislukte poging om Armenia te heroveren, ligt het duidelijk in zijn bedoeling om Corbulo's – de tijdgenoten dienden 'Hadrianus' te lezen – gematigde houding en terugtocht te rechtvaardigen.

Nergens in de *Annales* heeft Tacitus zo duidelijk lucht gegeven aan zijn eigen mening omtrent de 'oostpolitiek' als in zijn verslag van de Armeense oorlog in boek 15. Tengevolge van dit alles moet ook de visie dat Tacitus Trajanus prefereerde en vijandig stond tegenover Hadrianus, genuanceerd worden. Met zijn indirect pleidooi voor een Augusteïsche 'oostpolitiek' heeft hij keizer Hadrianus in elk geval een hart onder de riem gestoken tijdens de ongemakkelijke beginjaren van diens heerschappij, toen de verhouding tussen hem en de senaat gespannen was.

Tot slot kan men opmerken, dat de behandeling van Corbulo in de 'Neroboeken' van de *Annales*, en het specifieke doel ervan, verschillen van Tacitus' verslagen over de militaire daden van Germanicus en Agricola. Daar staat niet zozeer de door hun gevoerde politiek centraal maar in de eerste plaats hun persoonlijkheid als tegenbeeld van een jaloezse en tyrannieke prinsceps,¹¹ een ander stokpaardje van Tacitus.

KORTE BIBLIOGRAFIE

* Dit artikel is een aangepaste versie van Appendix I uit mijn onuitgegeven licentiaatsverhandeling: *Gnaeus Domitius Corbulo. Biografie*

van een capax imperii, Universiteit Gent, Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa (1997).

P. Delpuech, *Entre l'offensive et la démission. Corbulon et l'impérialisme taciteen*, in *L' idéologie de l' empérialisme romain. Colloque organisé les 18 et 19 octobre 1972 par la section latine de la faculté des lettres, Publ. Univ. de Dijon* 46 (1974) 91–107.

B. Gallotta, Cn. Domizio Corbulone, *Rendiconti dell'Istituto Lombardo, Classe di Lettere, Scienze morali e storiche* 112 (1978) 305–317. Dit artikel is naar mijn mening minder geslaagd omdat het geen originele inzichten brengt op het vlak van de problematiek omtrent het leven en de carrière van Domitius Corbulo.

K. Gilmartin, *Corbulo's campaigns in the East. An analysis of Tacitus' account*, *Historia* 22 (1973) 583–626.

M. Meulder, L. Caesennius Paetus, un avateur du guerrier impie chez Tacite (*Ann. xv, 7–8*)?, *Latomus* 52,1 (1993) 98–104.

R. Syme, *Tacitus* (Oxford 19673).

NOTEN

1. Volgende delen van de *Annales* handelen over de activiteiten van Corbulo in het Oosten gedurende het bewind van Nero: 13, 6–9; 13, 34–41; 14, 23–26; 15, 1–17; 15, 24–31. Het verslag van Dio Cassius Cocceianus over de oorlogen van Corbulo in zijn *Historia Romana* is veel minder interessant omdat het is overgeleverd onder de vorm van excerpten en omdat het om zuivere panegyriek gaat. Corbulo is in de ogen van Dio een roemvol generaal die slechts één gebrek had: zijn trouw aan de verachtelijke en decadente Nero.

2. Zie Gilmartin (1973) 596–7, 599, 602, 604 & 607–8, Delpuech (1974) 91, 93, 95–7, en Syme (1967³) 297, 473 e.v., 492–7, 579–80. Gilmartin gaat in haar uitvoerige artikel niet zozeer in op de behandeling van Corbulo door Tacitus en de mogelijke achtergronden daarvan, maar probeert veeleer de discrepantie tussen de reële diplomatieke en patriotische retoriek in Tacitus' erslag van de Armeense oorlogen te bewijzen.

3. Voor het overige gaat Syme niet dieper in op de mogelijke andere redenen waarom Tacitus zoveel aandacht aan Corbulo heeft besteed.

4. Corbulo meent (in 13, 9, 3) dat Vologaeses, de Parthische grootkoning, in 55 uit vrees voor hem gijzelaars had overgeleverd, maar Tacitus schrijft uitdrukkelijk dat Vologaeses gewoon de strijd wilde uitstellen of zich van lastige figuren wilde ontdoen (13, 9, 1).

5. Dit is zo in 13, 8, 3 en 13, 9, 3 (*ob res prospere*

gestas: 'omwille van de voorspoedig afgehandelde zaken'); in 13, 34, 2 en 13, 41; en in 14, 23 en 14, 26. Met andere woorden, als Tacitus kritiek geeft of een tegenslag beschrijft (bijvoorbeeld de roekeloze en mislukte charge van Paccius Orfitus) doet hij dit steeds ergens tijdens zijn verslag. Tacitus zal de stukken die hij in zijn verschillende boeken aan Corbulo besteedt nooit met een negatieve noot beginnen of afsluiten.

6. Zo nog Gallotta (1978) 306.

7. Syme stelt zelfs onomwonden dat geen der Caesaren tot nog toe een ramp van dergelijke omvang was overkomen. Hij benadrukt, dat Trajanus het evenwicht in het Oosten ernstig had verstoord en beschrijft hoe Hadrianus slechts met de grootste moeite de verhoudingen met de vele koninkrijken in het Oosten heeft kunnen rechtekken. Hadrianus legde trouwens na zijn onderhoud met de Parthische koning in 123 sterk de nadruk op zijn titel Hadrianus Augustus. Augustus had immers in 20 v.Chr. de geschillen tussen Rome en Parthia op diplomatieke wijze, door middel van een militaire machtsvertoning, geregeld. Syme concludeert (p. 496) dat 'For all the pride of empire and the magnificent asseverations, there are unobtrusive signs or hints in the Annales that

convey the arguments for diplomacy instead of war and battle beyond Rhine or Euphrates.'

8. Gilmartin (1973, 607–8) merkt op, dat ook de ruime aandacht die Tacitus in 15, 5, 2–4 aan de onderhandelingen tussen Casperius en Vologaeses geeft, aantoon dat Tacitus veel belang hechtte aan die diplomatie.

9. Zie voor de specifieke rol van Caesennius Paetus in boek 15 het recente artikel van Meulder (1993).

10. Let op het feit dat Caesennius Paetus uiteindelijk, op de rand van de ondergang, door inzicht dat de Parthen de *imperii Romani aemuli* zijn: de 'gelijkwaardige mededingers van het Romeinse Rijk' (*Annales* 15, 13, 2). Delpuech (1974) is van mening, dat Tacitus het af en toe niet kan nalaten de agressieve imperialistische grandeur van het Romeinse Rijk te bejubelen maar niettemin inzicht dat 'l'idéal ne pouvait plus correspondre que de loin avec la réalité: Tacite l'acceptait, mais le regrettait. Et la contradiction qui marque parfois le portrait de Corbulo n'est finalement que le reflet de celle qui partageait la personnalité de Tacite.'

11. Tacitus kon Tiberius en Domitianus allesbehalve een onverstandige 'oriëntpolitiek' verwijten, zoals die werd gevoerd door Nero in de jaren 61–62.

Sardinië, een voetstap in de Middellandse Zee

Susanna Piras

Eilanden oefenen een bepaalde aantrekkingskracht uit, die ongetwijfeld samenhangt met de rondom aanwezige zee. Het water vormt een barrière, waardoor de afstand die over zee afgelegd moet worden groter lijkt dan dezelfde afstand over land. Ondanks de al maar snellere en veiligere boten is een reis naar Sardinië nog steeds een hele onderneming, maar wel één die de moeite waard is. Het eiland heeft een boeiende geschiedenis, in combinatie met een ruige en indrukwekkende natuur.

In deze bijdrage ligt de nadruk op het beeld dat men in de oudheid had van het eiland. Aan de hand van enkele literaire en archeologische gegevens zal een globaal beeld van het eiland geschetst worden. Sardinië kan echter niet besproken worden zonder in te gaan op de prehistorische nuraghencultuur. Daarvoor is ook ruimte vrijgemaakt.

Bronnen

Sardinië verschijnt voor het eerst op de historische landkaart in een Fenicische inscriptie uit 750 v.Chr.; het eiland wordt daar *Shardana* genoemd. Bij de antieke schrijvers doen verschillende namen de ronde. Het is interessant om eens te kijken naar hun voorstelling en beschrijving van het eiland, omdat de ligging enerzijds beschouwd kan worden als zeer centraal in de Middellandse Zee, anderzijds ook als zeer geïsoleerd en verafgelegen van het vasteland.

Herodotus, één van de vroegste bronnen, noemt het eiland twee keer het grootste van de wereld. Hij verhaalt over de bot-

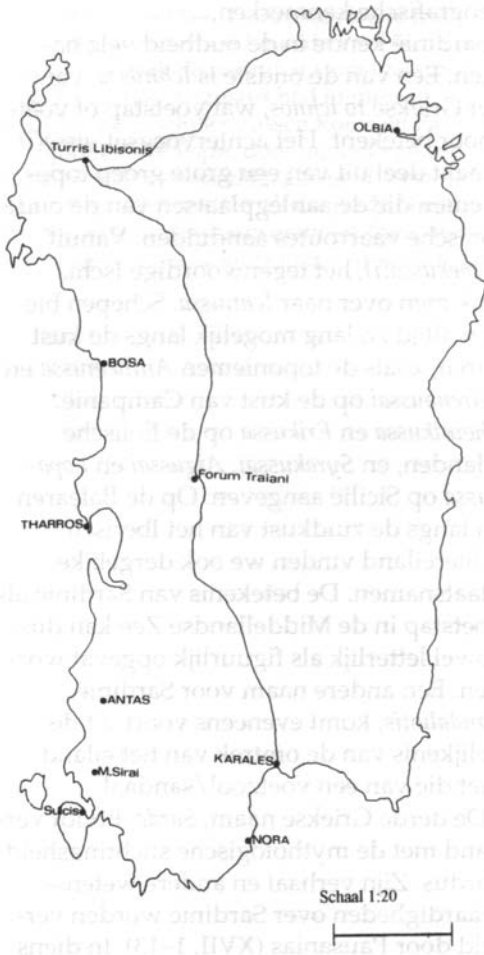
sing tussen Gelon van Syracuse en Terillos, de alleenheerser van Himera, die de hulp van de Carthagers en hun bondgenoten – waaronder Sardinië – had ingeroepen (I, 170). Herodotus gaat niet in op nadere geografische kenmerken.

Sardinië kende in de oudheid vele namen. Eén van de oudste is *Ichmussa*, van het Griekse *to ichmos*, wat voetstap of voetspoor betekent. Het achtervoegsel *-ussa(i)* maakt deel uit van een grote groep toponiemen die de aanlegplaatsen van de oude Ionische vaarroutes aanduiden. Vanuit *Pithekussa(i)*, het tegenwoordige Ischia, stak men over naar *Ichmussa*. Schepen bleven altijd zo lang mogelijk langs de kust varen, zoals de toponiemen *Anthemussa* en *Seirenoussai* op de kust van Campanië, *Phoinikussa* en *Erikussa* op de Eolische eilanden, en *Syrakussai*, *Aigussai* en *Lopadussa* op Sicilië aangeven. Op de Balearen en langs de zuidkust van het Iberisch schiereiland vinden we ook dergelijke plaatsnamen. De betekenis van Sardinië als voetstap in de Middellandse Zee kan dus zowel letterlijk als figuurlijk opgevat worden. Een andere naam voor Sardinië, *Sandaliotis*, komt eveneens voort uit de gelijkenis van de omtrek van het eiland met die van een voetstap/sandaal.

De derde Griekse naam, *Sardo*, houdt verband met de mythologische stichtingsheld Sardus. Zijn verhaal en andere wetenswaardigheden over Sardinië worden verteld door Pausanias (XVII, 1–13). In diens uitvoerige beschrijving van de wijgeschenken in Delphi noemt hij een bronzen beeld van Sardus, dat door de inwoners van

Sardinië gestuurd is. Naar aanleiding hiervan vertelt Pausanias over de betekenis en herkomst van de oude naam *Ichnussa*, de ontdekking en kolonisatie van het eiland en de stichting van de eerste stad, Nora, door de Iberische held Norax (afb. 1). Hij beschrijft ook hoe moeilijk het eiland te bereiken is: bijna de gehele oostkust bestaat uit hoge rotsen.

Dat Sardinië als voetstap en aanlegplaats zeer aantrekkelijk en belangrijk was, blijkt uit het verdrag tussen Rome en Carthago uit 509 v.Chr. over beider invloedssferen, dat in 306 v.Chr. vernieuwd werd.

Afb. 1. Vereenvoudigd kaartje van Sardinië met enkele in dit artikel genoemde plaatsen.

Polybius geeft een globale weergave van dit historische verdrag in zijn werk (III, 22–24):

...geen enkele Romein mag in Sardinië of in Lybië handel drijven of een stad stichten...(en hij mag blijven) zolang als men voorraad moet inslaan of een schip repareren.

Over verdere contacten van Sardinië met het vasteland weten we meer dankzij een inscriptie die bewaard is gebleven in de Zeustempel te Olympia over een vriendschapsverdrag tussen Sybaris en het volk van de *Serdaioi* uit circa 550 v.Chr. De tekst luidt:

De inwoners van Sybaris en hun bondgenoten en de Serdaioi hebben een verdrag gesloten, voor een eeuwig trouwe vriendschap en onaanastbaar voor misstappen. Getuigen: Zeus en Apollo en de andere goden en de stad Poseidonia.

Behalve de literaire bronnen zijn er ook archeologische vondsten die wijzen op diverse contacten. Overzeese contacten hebben steeds een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling, ook al in de prehistorie.

De nuraghen

Deze prehistorische, megalithische, konisch gevormde torens zijn opvallende bakens in

Afb. 2. Nuraghe, een zogenaamde 'monotorre'.

Afb. 3. Het nuraghen-bastion van Barumini, recentelijk opgenomen in de UNESCO-lijst van bijzondere monumenten.

het landschap van Sardinië (afb 2) en zijn vanaf circa 1600 v.Chr. tot circa 750 v.Chr. overal op het eiland gebouwd. Er zijn zo'n 7000 nuraghen bekend. Ze komen voor in groepen (bastionvorm), maar ook afzonderlijk als zogenaamde 'monotorre'. Het beroemdste bastion is Barumini (afb. 3), opgegraven door de , Sardijnse archeoloog Giovanni Lilliu in de jaren vijftig. Rondom het centrale bastion zijn hutten gebouwd die een basis van natuursteen hebben. Tegenwoordig worden de herdershutten nog steeds op deze wijze gebouwd (afb. 4). De originele functie van de nuraghen, namelijk die van militaire verdedigingswerken, zou in de loop van de eeuwen plaats hebben gemaakt voor een meer symbolische. Ze zouden hebben gediend als grensbakens om de eigendomsrechten over bepaalde gebieden duidelijk aan te geven. De nabijheid van water was een belangrijke

Afb. 4. Herdershut op de giara (tafelberg) van Gesturi.

Afb. 5. Reconstructiemodellen van een nuraghe (Cagliari, Archeologisch Museum).

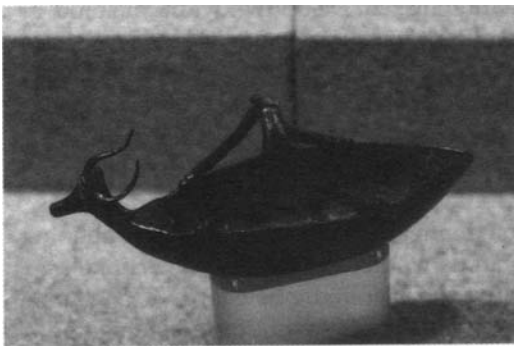
voorwaarde voor de locatie van een nuraghe. Niet zelden ontstond er rondom de bron zelf een waterheiligdom, dat kon variëren van een eenvoudige stenen 'Brunnenfassung' tot een heus bronhuis.

De doorsnede van de nuraghen bedraagt 10 tot 35 meter, de hoogte 12 tot 20 meter. De ruimte binnen in de nuraghe bestaat uit één of twee vertrekken met in de wand een aantal nissen. De bouw kwam tot stand zonder mortel; de stenen werden bij elke volgende laag iets naar binnen toe gelegd. Rondom de top was een soort terras geconstrueerd door middel van uitstekende kraagstenen, dat van binnenuit via een wenteltrap bereikbaar was. Onmiddellijk na de ingang bevond zich de deuropening van de wenteltrap (afb. 5). Geen enkele nuraghe is volledig bewaard, maar dankzij de vondsten van (votief)modellen en de kraagstenen is deze reconstructie vast komen te staan en onomstreden.

Handel

Myceense aardewerkfragmenten wijzen op langdurige en herhaalde contacten met handelaars uit het Egeïsche gebied. De aantrekkingskracht van Sardinië was gelegen in de mineralen en ertsen die het eiland rijk is. De Sulcis-Iglesientestreek in het zuidwesten was een belangrijk mijnengebied en is dat door de eeuwen heen gebleven. Van hun kant brachten de handelaren koperbaren mee, zogenaamde *oxhide-ingots* (een relatief vaststaande hoeveelheid koper in de vorm van een ossenhuid). De metallurgische productie ontwikkelde zich samen met de handel in rap tempo. Talrijke vondsten van gietmallen, werktuigen en misgietsels getuigen van een intensieve metaalindustrie. Naast de gewone werktuigen en wapens kende de nuraghencultuur nog een bijzondere traditie van bronzen beeldjes. Er is een aantal steeds terugkerende, blijkbaar geliefde, types. Vaak zijn offerende en biddende mensen afgebeeld, boogschutters, krijgers met zwaard en schild, het zogenaamde stamhoofd gekleed in een wijde mantel met een stok in zijn hand, of de zittende moeder met haar zoon die levenloos op haar schoot ligt.

Van de meeste bronsjes is de vondstcontext onbekend. Sommige zijn in heiligdommen gevonden, maar naar de betekenis van religie en religieuze gebruiken is nog nauwelijks onderzoek gedaan. Opmerkelijk zijn ook de bronzen votiefbootjes met een voorsteven in de vorm van het hoofd

Afb. 6. Bronzen votiefbootje (Cagliari, Archeologisch Museum).

van een stier, hert, ram of moeflon (afb. 6). De bootjes zouden een verwijzing zijn naar de zeevaart, die de nuraghengebwoners een goede positie in de mediterrane handel verschafte, en werden gebruikt als olielampjes in heiligdommen.

Kolonisatie

Geen Griekse tempels op Sardinië, dus ook geen Griekse nederzettingen. Naar de redenen hiervoor kunnen we slechts gissen. Te ver weg? Ontoegankelijk en woest? Zuid-Italië en Sicilië waren gemakkelijker bereikbaar en voldoende? Verdeling van de invloedssferen tussen Griekenland en Fenicië?

Vast staat, dat vanaf 750 v.Chr. de Fenicische steden Sidon en Tyrus kolonies stichtten aan de kust van Noord-Afrika en op Sardinië. Sulcis, in combinatie met de vestiging op Monte Sirai, is de eerste Fenicische kolonie op Sardinië. Korte tijd later volgden *Karales*, *Nora*, *Bithia* en *Tharros* op schiereilandachtige locaties die bij uitstek geschikt zijn voor de aanleg van havens. Grieken en Etrusken bleven handel drijven op en met Sardinië, maar koloniseerden niet. Alles gebeurde in relatieve rust, tot het moment dat een volgende grootmacht zich aandiende: Rome.

De schriftelijke bronnen over deze periode die in het begin reeds genoemd zijn geven een goed beeld van de noodzaak om duidelijke afspraken over invloedssferen te maken. Carthago, van oorsprong zelf ook

Afb. 7. Een vruchtbaar dal in het stroomgebied van de Riu Mogoro.

een Fenicische kolonie, werd de belangrijkste en grote tegenspeler van Rome. Sardinië kwam kort na de Eerste Punische Oorlog in 238 v.Chr. in handen van Rome. Carthago had inmiddels van de vruchtbare delen van Sardinië een goedlopend graanbedrijf gemaakt (afb. 7). Het graan werd via de havens geëxporteerd naar het Afrikaanse moederland. Helaas is tot nu toe betrekkelijk weinig bekend over de hoeveelheid, de grootte, de organisatie en het uiterlijk van de Punische boerenbedrijven.¹

De Puniërs voerden een integratiepolitiek die zeer geslaagd was, getuige bijvoorbeeld het heiligdom in Antas, dat een versmelting laat zien van inheemse en Punische elementen. De Romeinen borduurden hierop voort en lieten het bestaande, Sardo-Punische, meestal intact. Wel voegden zij eigen, Romeinse, kenmerken toe, zoals de façade van de tempel in Antas (afb. 8).

De verovering van Sardinië door Rome is niet rimpelloos verlopen. Herhaaldelijk werd de nieuwe heerser geconfronteerd met opstanden en de Sardo-Punische bevolking bood tot het laatst toe weerstand. Pas in de Derde Punische Oorlog gingen de Puniërs definitief door de knieën. Het ondoordringbare gebied in het noordoostelijke deel, dat nooit onderworpen is, heet tegenwoordig nog officieel de *Barbagia*, door de Romeinen zo genoemd vanwege de ongrijpbare aard van het gebied en zijn bewoners.

Afb. 8. De tempel van Antas.

Goede tijden, Romeinse tijden

Na de komst van de Romeinen werd in eerste instantie het wegennet verbeterd en uitgebreid. Deze verbeterde infrastructuur leidde tot een nog voorspoedigere ontwikkeling van het binnenland. De landbouw werd snel geromaniseerd, want ook voor Rome was Sardinië een belangrijke graanschuur. Vanuit de havensteden verscheepte men grote hoeveelheden graan naar Ostia. Op de *Piazzale delle Corporazioni* in Ostia zien we op de zwart-wit mozaïeken transportmaatschappijen uit *Karales* (afb. 9) en *Turris Libisonis* (Cagliari en Porto Torres). Hoewel Sardinië al in de oudheid bekend stond om zijn gebrek aan water (*arida Sardinia*), moeten er talrijke *latifundia* verspreid over het eiland hebben gelegen. Grootschalig archeologisch onderzoek naar deze grote boerenbedrijven ontbreekt (zie noot 1). De cultivering van wijnstok en olijfboom werd door de Romeinen op Sardinië geïntroduceerd.

De Romeinen hoefden relatief weinig geld en energie te steken in de ontwikkeling van stedelijke centra. De uitstekend gelegen Punische havensteden waren ook voor de Romeinen meer dan goed genoeg. Bestaande structuren werden overgenomen en langzamerhand geromaniseerd, maar ook bleven er Punische elementen aanwezig.

De Romeinse bestuursstructuur werd geïmplementeerd onder andere door

Afb. 9. Reclamebord van vrachtaarders uit *Karales* (Ostia, *Piazzale delle Corporazioni*).

Afb. 10. Romeinse straat in Nora die leidt naar het thermengebouw op de achtergrond.

Sulcis, Nora en Karales de status van *municipium* te verlenen. De *colonia Turris Libisonis* (Porto Torres) is één van de weinige nieuwe steden. Romeinse openbare werken zoals thermen, theaters en aquaducten werden toegevoegd aan de stedelijke centra (afb. 10).

Mijnbouw was ook in de Romeinse tijd een belangrijke activiteit; met name de export van lood voor waterleidingen was van belang. Vondsten van loden baren en gegevens uit antieke bronnen getuigen hiervan.

De talloze vondsten van ankers langs de kust wijzen op intensief (handels)verkeer. Romeinse amforen die op het eiland gevonden zijn komen uit alle windstreken en we kunnen met recht zeggen, dat Sardinië in de Romeinse tijd zeer centraal lag, een klein middelpunt in het *Imperium Romanum*.

KORTE BIBLIOGRAFIE

- Div. auteurs, *Ichnussa* (Milano 1981).
F. Barecca, *La Sardegna fenicia e punica* (Sassari 1987).
G. Lilliu, *La civiltà dei Sardi* (Torino 1963).
G. Lilliu, *La civiltà nuragica* (Sassari 1982).
P. Meloni, *La Sardegna romana* (Sassari 1990).

NOOT

1. De vakgroep Theoretische Archeologie van de Universiteit van Leiden voert sinds 1991 met de *Riu Mannu Survey* een regionaal onderzoek uit in westelijk Midden-Sardinië. Men bestudeert hierbij de organisatie en ontwikkelingen van bewoning aan de hand van nederzettingenpatronen.

Rome, Athene, Jeruzalem

Aspecten van leven en werk van prof. dr. David Cohen (1882–1967)

P.H. Schrijvers

Toen ik mij enige jaren geleden met de brieven en dagboeken van Etty Hillesum bezighield, kwam ik in aanraking met de geschiedenis van het Nederlandse Jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog en met de figuur van prof. David Cohen, de voorzitter van de omstreden Joodse Raad. Ik realiseerde mij pas toen voor het eerst, dat deze Cohen de classicus en oudhistoricus was wiens naam ik kende als de mede-auteur van een veelgebruikt leerboek in de oude geschiedenis en van een populair Grieks leesboek.

Al spoedig breidde mijn belangstelling zich uit tot een onderzoek naar Cohens gehele leven en persoon. Ik hoop dit onderzoek in de loop van dit jaar af te ronden en als biografie te publiceren onder de naam *Rome, Athene, Jeruzalem*, een titel die ik aan een uitspraak in één van Cohens brieven heb ontleend, zij het dat hijzelf aan één van deze drie klassieke steden, Jeruzalem, de kwalificatie 'heilig' toevoegde.

Het feit dat de betrekkelijke onbekendheid van Cohens levensgeschiedenis gezien kan worden als een *damnatio memoriae*, heeft voor een biograaf het voordeel dat er in vele archieven nieuwe, nog ongebruikte, bronnen op hem liggen te wachten. Het bronnenonderzoek hield in: het opsporen in binnen- en buitenland (Londen, Israël) van Cohens eigen teksten die hij in voordrachten, boeken, krantenartikelen, verweerschriften, mémoires, een autobiografische schets en in omvangrijke privé-correspondenties heeft vastgelegd, en het kritisch vergelijken van deze verzameling egodocumenten die over alle levensperio-

den bewaard zijn gebleven (Cohen was zelf als historicus een groot bewaarder van archivalia) met de stroom van andere, secundaire, geschreven en gedrukte teksten over hem: al met al voor een classicus een niet onvertrouwde filologische arbeid.

Het bronnenmateriaal is dermate overvloedig, dat het schrijven van een biografie of van een artikel vooral ressorteert onder de kunst van het weglaten. Aangezien het leven van Cohen plus de postume receptie van zijn persoon (zijn *Nachleben*) tot op de dag van vandaag een periode van 116–117 jaren beslaat, zal ik mij in dit artikel beperken tot één *caput selectum*: Cohen als leraar-classicus, waarin ik zijn betrokkenheid (vanaf 1928 tot aan zijn emeritaat in 1953) bij het Archaeologisch-Historisch Instituut te Amsterdam geheel buiten beschouwing laat. Zo nu en dan zal ik enige verbindingslijnen impliciet of expliciet trekken met Cohens voorzitterschap van de Joodse Raad en met de na-oorlogse receptiegeschiedenis van dit voorzitterschap, dat zowel bij mijzelf als biograaf en vermoedelijk ook bij de oudere lezers onverbidde-lijk in het bewustzijn en in de herinnering steekt.

School en leven

Toen David Cohen op 8 november 1926 zijn inaugurele rede uitsprak bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de Oude Geschiedenis en de Romeinse Antiquiteiten aan de Universiteit van Amsterdam, besloot hij zijn toespraak met de volgende woorden:

Voor ik deze nieuwe toekomst tegemoet ga, werp ik een blik terug...het langst naar U, mijn Lyceum. Mijn Lyceum, omdat ook ik een steentje aan U heb mogen bouwen, mijn Lyceum bovenal, omdat gij een stuk zijt van mijn leven. Wij scheiden niet. Want wat ik van U, Casimir, mijn collega's en van mijn leerlingen heb geleerd, neem ik mee in mijn nieuwen werkkring. Indien ik iets van Uw geest daarin mag overdragen, het zal, weet ik, mijzelf, en, naar ik hoop, ook anderen ten zegen zijn.

Dit lyceum, waar hij zestien jaar leraar Oude Talen en op den duur conrector was van de gymnasium-afdeling, heette het Nederlandsch Lyceum, en was gevestigd in Den Haag (afb. 1). In de geschiedenis van het middelbaar onderwijs in Nederland is 1909 een belangrijke datum, want in dat jaar werd voor het eerst de lyceumgedachte geconcretiseerd in de oprichting van een nieuw soort school: het Nederlandsch Lyceum. Over de geschiedenis van deze school bestaat een uitvoerige documentatie in onder meer twee officiële gedenkschriften die bij schooljubilea zijn uitgegeven (de school bestaat inmiddels niet meer), in bewaard gebleven nummers van de schoolkrant *Het Lyceum*, en in de gepubliceerde geschriften van de legendarische rector R. Casimir (afb. 2). Met dit nieuwe schooltype werd een radicale pedagogische en didactische vernieuwing

Afb. 1. Dr. D. Cohen, '1910–1926 Conrector der Afdeling Gymnasium'.

Afb. 2. R. Casimir, 'Hoofd der Vervolgschool 1906–1909, Rector 1909–1930'.

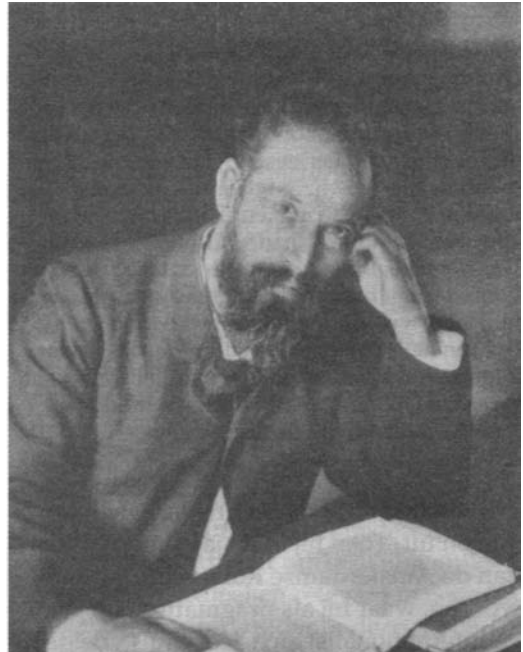
op gang gebracht. De gedachte erachter beperkte zich niet tot de didactiek van het Grieks en Latijn, waarvan het onderwijs om pedagogische redenen werd uitgesteld tot na de tweejarige onderbouw. Het concept waaruit het lyceum is voortgekomen, bezat en bezit een veel wijdere pedagogische strekking die men in twee formules kan samenvatten: 'gerichtheid op het kind' en 'gerichtheid op het praktische leven'. In een artikel getiteld *Maatschappelijke Opvoeding*, dat in 1927 in een verzamelbundel werd afgedrukt, schetste rector Casimir zijn andere twee grote opvoedingsidealen: opvoeding tot arbeid, opvoeding tot samenwerking en samenleving.

Tijdens zijn zestienjarig leraarschap werd Cohen een zeer gewaardeerd en geliefd lid van een gemeenschap bestaande uit hooggestemde idealisten. Bij de realisering van hun plannen waren zij overigens bestuurlijk, politiek en financieel zeer pragmatisch; toen zij bemerkten dat de ideale driejarige

onderbouw onhaalbaar bleek, namen zij ook met twee jaar genoeg. Tot dit invloedrijke Haagse netwerk behoorde bijvoorbeeld als president-curator van de school de belangrijke joodse politicus mr. J. Limburg (in 1926 één maal kabinetsformateur). Tot de curatoren behoorden prof. Lorentz, de coryfee van de Leidse Universiteit en van het Leids Universiteitsfonds, die de benoemingen van Casimir en van Cohen tot bijzonder hoogleraar te Leiden van harte zal hebben ondersteund, temeer daar de vereniging 'Het Nederlandsch Lyceum' de posten financierde. Tot het schoolbestuur behoorde de gefortuneerde joodse bankier Jacobus Kann, de eigenlijke initiatiefnemer tot het oprichten van de nieuwe school, en tevens de man die tien jaar tevoren (1899) ook de stoot had gegeven tot de oprichting van de Nederlandse Zionisten Bond.

Degene die als ideoloog en inspirator een belangrijke bijdrage aan de stichting van het Nederlandsch Lyceum heeft geleverd en op wiens naam de eerste obligatielening van de school was uitgeschreven, was een oudere vriend van zowel rector Casimir als van de bankier-zionist Jacobus Kann, de pedagoog van (vermoedelijk) deels joodse afkomst, Jan Ligthart, de alom bekende en gerespecteerde 'vader van Ot en Sien'. Ligthart is van 1885 tot aan zijn dood in 1916 hoofd geweest van een lagere school in Den Haag, waar hij de reeds vermelde pedagogische vernieuwingen toepaste (afb. 3). Bovendien propageerde hij zijn onderwijsidealen in zijn tijdschrift, het opvoedkundig weekblad *School en Leven*. Met deze titel, – een variant op Seneca's klacht *scholae non vitae discimus* ('wij leren voor de school, niet voor het leven') –, zou men ook Cohens bijdrage aan de vernieuwing van het Nederlandse onderwijs in de klassieke talen kunnen samenvatten.

De beginnende leraar Cohen heeft Jan Ligthart nog zes jaar kunnen meemaken (1910–1916) en het heeft kennelijk tussen hen geklikt. Cohen is voor Ligthart de ver-

Afb. 3. Jan Ligthart (uit: R. Casimir, *Inleiding bij de Bestudeering van Ligthart's Jeugdherinneringen*. Bij J.B. Wolters' Uitgeversmaatschappij N.V., Groningen/Batavia, 1933).

werkelijking geweest van de ideale leraar. Ligthart schreef namelijk aan het eind van zijn leven een novelle getiteld *In de lente des levens*. De hoofdpersoon in dit pedagogisch verhaal (dat sterk beïnvloed is door *De kleine Johannes* van Frederik van Eeden, over welk boek Ligthart opstellen gepubliceerd heeft) is Herman, een ziekelijke en moeilijke gymnasiumleerling die door neef Karel, een doctor in de klassieke letteren, wordt genezen en bekeerd dankzij het voorlezen van Homerus in de vertaling van Carel Vosmaer. In het slothoofdstuk, getiteld 'Wat de toekomst te vertellen had', blijkt Herman zelf leraar in de klassieke talen te zijn geworden. Het hierna volgende portret van deze leraar is, gezien ook enige biografische sleutelopmerkingen, ongetwijfeld op Cohens leraarschap geïnspireerd. Ik citeer uit dit verholde en huldigende portret enige kenmerkende zinnen van Jan Ligthart:

...de klassieke letteren trokken zijn dichterlijke natuur dermate aan, dat hij zich geheel aan de studie der oudheid wijdde en zich later van menig medestudent onderscheidde, door de oudheid te doen herleven en het algemeen-menschelijke, gewijzigd naar tijd en plaats, zichzelf concreet te maken. Toen hij eenmaal zijn studie volbracht had, werd hij leraar...en was het zijn grootste genot, door taal, platen en voorwerpen [het principe van het aanschouwelijk onderwijs, S.] zijn leerlingen te doen genieten van het schoonste, ons door de klassieken nagelaten. Hij mocht gaarne parallellen trekken tusschen het verre verleden en het moderne heden...

Deze laatste karakterisering is Cohen ten voeten uit. Toen hij in de jaren dertig lid van de Amsterdamse Rotaryclub was geworden, waar hij als pragmatisch idealist en internationalist zich zeer thuis voelde, hield hij voor de verzamelde Rotarians een voordracht getiteld *Beschouwing over wetenschap en leven*. De titel is ongetwijfeld geïnspireerd op de naam van Ligtharts pedagogisch weekblad, evenals de titel van rector Casimirs verzamelde opstellen: *Voor school en leven*, verschenen bij de huisuitgever van Ligthart, Casimir en Cohen, de firma Wolters in Groningen. In deze voordracht uit 1937 vertelt Cohen onder meer:

...als ik zelf het Romeinsche begrip Princeps behandel, dan plaats ik er het woord Duce en Führer naast, en heb in mijn wetenschappelijk betoog het leven binnengevoerd – en juist daardoor gewekt.

Tot in zijn laatste brieven zijn bij Cohen echo's van Jan Ligthart te vinden: de vermelding van de jubileumuitgaven van de firma Wolters: 'o.a. de oude druk van Ot en Sien, waarvan iedereen vertederd is' [brief 7 mei 1961 aan zijn zus Line in Tel Aviv]. Cohen zal ongetwijfeld de bezwaren gedeeld hebben die Jan Ligthart aan zijn hoofdpersoon Karel in de eerder genoemde novelle in de mond legde (p. 116):

Mijn grief is dat het dichterlijk element niet genoeg tot zijn recht komt. Ik prijs wel degelijk de zorg, door vele ernstige leeraars aan de grammatica gewijd en acht die niet overbodig, maar mijn hemel, Homerus en Herodotus en Xenophon schreven toch niet ter wille der grammatica's? 't Ging en 't gaat nog steeds om de menselijke neigingen en hartstochten, zich openbarend in menselijke daden. Het hart moeten we horen kloppen, het peinzende hoofd volgend, maar ach, wat komt daar weinig, bitter weinig van terecht.

Antieke Cultuur

Het streven school en werk met elkaar te verbinden heeft alle werkzaamheden van Cohen als classicus doordrenkt. Als oud-historicus bezat hij een levenslange belangstelling voor de papyrologie, want, zoals hij benadrukte in zijn openbare les bij het begin van zijn werk als privaatsdocent in de Griekse papyrologie te Leiden (31 januari 1923):

de papyri...bevatten alles, wat het menselijk leven van elken dag betreft of betreffen kan... De papyri zijn voor een deel documents humains en voor een ander deel vormen zij een archief, waarin de practijk van het leven weer-spiegeld wordt en zichtbaar is.

Cohens kritiek op het te sterk filologisch georiënteerde onderwijs aan de toenmalige Nederlandse gymnasia komt tot uitdrukking in een *In Memoriam* bij de dood van zijn eigen leraar Latijn van het Deventers gymnasium, dr. Wilmink (gepubliceerd in de *NRC* en integraal herdrukt in *Het Deventer Dagblad* van dinsdag 3 december 1935). Het *In Memoriam*, dat bijna een gehele krantenkolom beslaat, is een schoolvoorbeeld van Cohens Horatiaanse tact en hoffelijke kritiek. In de eerste helft beschrijft hij zijn herinneringen aan het gymnasium in Deventer en komt dan over dr. Wilmink te spreken die zich hield 'aan de oude methode en zijn oude liefde: den

inhoud der teksten en de grammatica'. Zijn leraar gebruikte tot aan het eindexamen 'de Latijnsche spraakkunst van den olden Borking, 418 pagina's groot', aangevuld met extra-aantekeningen, de 'waschlieste':

Het tegenwoordig geslacht zou zich verbazen, als het mijn exemplaar zag, van vele strepen voorzien, die bewijzen dat zij dit alles werkelijk moesten leeren...Ik herinner mij thans nog zijn bestraffenden blik, toen ik op het eindexamen een vraag niet kon beantwoorden; 'dat staat in de waschlieste' was zijn vernietigend oordeel.

Cohen prijst vervolgens de explicatie van de teksten door Wilmink, 'die als goed classicus daar zijn grootste liefde in had gevonden; want men las in dien tijd weinig boeken over de Oudheid, maar des te meer daaruit'. De wetenschappelijke voorbereiding in de lessen Latijn op het Deventers gymnasium verliep aldus:

Dan vroeg hij opeens, als een ongewone uitdrukking hem trof: 'waar hebben we dat nog eens gelezen?' – en wij gingen met hem zoeken en juichten in ons zelf, als hij de parallelplaats ontdekte, of, ook een enkele maal, een van ons haar vond. Zoo leerde hij ons den zin voor wetenschappelijk onderzoek. Velen van mijn tijdgenoten zullen hem daarvoor met mij dankbaar zijn. Een Latinist van den ouden stempel is gestorven. Een der laatsten van de generatie, die het trotsche Leidsche woord: 'Hier spreekt men Latijn, hier hoort men Latijn, hier ruischt het Latijn door de boomen' tot waarheid wilde maken en Nederland's roem om grondige beheersing dier taal heeft gevestigd. De klassieke wetenschap, deze traditie voortzettend, zocht daarnaast wijdere banen. Maar zij had deze nimmer kunnen betreden, als zij niet had kunnen steunen op die solide kennis der oude talen, gelijk Wilmink en zijn tijdgenoten ze bezaten en inprenten als bezit voor het leven.

Het gezag van Cohen bij de onderwijsvernieuwing in het begin van de jaren twintig, toen het te talige gymnasiumonderwijs sterk bekritiseerd werd en het vak antieke

cultuureschiedenis werd ingevoerd, komt onder meer tot uitdrukking in het feit dat in september 1922 het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasiën hem voor een voordracht uitnodigde over *Het Onderwijs in de Antieke Cultuureschiedenis*. Met zijn opvatting dat 'naast de hogere cultuur ook sociale en economische problemen, ook het leven van den dag, van het volk, naar voren moeten worden gebracht', met zijn advies dat 'wij classici, ten einde beter begrip bij de leerlingen te wekken, vergelijkingen met het heden moeten trekken, dat wij capita selecta moeten geven met veel aanschouwingsmateriaal en veel verbinding met het heden', is deze visionaire voordracht uit 1922 nog altijd opmerkelijk actueel en relevant te noemen. Cohen achtte ook zonder onderricht in de klassieke talen onderwijs in de antieke cultuur mogelijk en wenselijk en beriep zich op de volgende persoonlijk ervaring:

Ik heb eens in de Burgerschoolafdeling van een Lyceum een les over Homerus gegeven. Beide partijen zagen het uur met angst tegemoet. Maar het liep wonderbaarlijk goed. Met citaten uit het hoofd, met wat voorlezing, met wat platen gelukte het een ongeveinsde bewondering te schenken voor de grootsten der grooten...

Toen Cohen in 1922 deze voordracht hield, was kennelijk het plan al bij hem gerezen om het *Leerboek der Oude Geschiedenis* van prof. van Gelder te herzien, want hij prijst en bekritiseert zijn voorganger in één en dezelfde alinea van bovengenoemde voordracht (p. 6):

Het was een daad van grooten moed en groot inzicht dat Van Gelder de politieke geschiedenis in zijn leerboek had opgenomen...maar hij is – wij weten het nu – niet ver genoeg gegaan.

Na de dood van Van Gelder in 1921 verscheen vier jaar later de 'Van Gelder-

Cohen', *Leerboek der Oude Geschiedenis*, in 1925 'Ijs-Co' (Cohen-Van IJzeren), *Grieks Leesboek*. In 1968 verscheen de 20ste druk van het *Leerboek*, in 1965 de 14de druk van het *Leesboek*, in 1962 de 15de druk van de *Aardrijkskunde van het Middellandse-Zeegebied* (totale oplage-cijfers respectievelijk ongeveer 50.000, 40.000, 30.000 exemplaren).

Rond 1936 worden de heruitgaven minder talrijk, want de overgang naar de nieuwe spelling kostte de uitgever veel geld. Op de exemplaren van de herdruk van 1939 is tijdens de oorlog de naam van Cohen op de buitenkant met een wit plakertje vervangen door die van zijn medewerker J.J.E. Hondius. De Duitse censor heeft kennelijk niet gezien dat binnenin, onder aan de bladzijde, voortdurend 'van Gelder-Cohen' gedrukt stond. De in 1943 door Hondius voorbereide herdruk werd door de Duitsers verboden en kon pas direct na de oorlog verschijnen. Daarna kwamen de plaatjes en nog meer landkaartjes. Tot aan zijn dood heeft Cohen de herdrukken steeds weer bezorgd, vernieuwd en aangepast, tenslotte in samenwerking met zijn oud-studente en eerste promovenda, Elisabeth Visser, die in de jaren vijftig hoogleraar Oude Geschiedenis in Groningen is geworden. De 20ste druk (1968) werd nog voorbereid door Cohen zelf ('in leven hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam'). In het Voorbericht bij de 21ste druk (1970) schreef dr. Elisabeth Visser:

Veel eerder dan ik verwacht had, blijkt na de ongewijzigde druk behoefte te zijn aan een nieuwe oplage. Het is uit de aard van de zaak een verheugend feit, dat het boek in deze vorm nog steeds in een behoefte voorziet, en ik weet dat dat bijzonder veel genoegen zou hebben gedaan aan mijn betreurde collega dr. D. Cohen, die van de 5de druk af aan het *Leerboek* zo veel zorg heeft besteed. Toch zullen de veranderde omstandigheden bij het voorbereidend weten-

schappelijk onderwijs in de toekomst wellicht een andere opzet nodig maken.

De Mammoetwet maakte het *Leerboek* Van Gelder-Cohen-Hondius-Visser tot oude geschiedenis.

Hermeneus

De inbreng van Cohen bij de onderwijsvernieuwing vanaf de jaren twintig is zeer groot te noemen. Zo was hij bijvoorbeeld ook decennia lang redacteur van een schoolboekenreeks getiteld *Antieke Cultuur*. Een onderwijshervorming gaat meestal gepaard met de oprichting van een nieuw tijdschrift, in dit geval van *Hermeneus*, *Maandblad voor Antieke Cultuur*, dat in 1928 werd opgericht toen Cohen reeds hoogleraar in Amsterdam was. Hij moet bij de oprichting een leidende rol

Afb. 4. *Hermeneus*, 1e jaargang 1928–1929, frontispice.

hebben gespeeld als inspirator of auctor intellectualis. Zoals blijkt uit het archief van de uitgever Tjeenk Willink te Zwolle (bewaard in het Zwolse gemeentearchief), vond de oprichting van *Hermeneus* in aanwezigheid van de uitgever plaats ten huize van Cohen (30 mei 1928, 20 uur 15). Verschillende leden van de eerste redactie komen uit Cohens netwerk: dr. L. Alma, leraar aan het Amsterdams Lyceum en door Cohen aangetrokken als eerste lector in de didactiek der Klassieke Talen aan de Universiteit van Amsterdam, dr. E. Slijper, zwager van Cohen, en dr. C. Spoelder, zijn studiegenoot. Het inleidingsartikel van de eerste aflevering (*Hermeneus* 1. 1, 15 september 1928), in wezen een persoonlijk, ideologisch manifest, is van Cohens hand:

...vertolkers van alles, wat wij in de klassieke Oudheid vereeren. Dat is een grootsche, maar ook groote taak. Want de tijden zijn voorbij, waarin men zich daarbij geheel of zelfs in hoofdzaak tot de letterkunde kon beperken. Al zal deze steeds het middelpunt blijven vormen, omdat zij het voornaamste is dat de tijden ons hebben gelaten, toch kunnen wij thans veel andere voortbrengselen der Oudheid om haar plaatsen en naast haar vereeren. De bouwwerken, zelfs in ruïne bewonderenswaardig, de beelden, ook als copie de meesterhand verradend, de inschriften, weerspiegeling van ambtelijken arbeid, de brieven, die ons een kijk gunnen in het dagelijksch leven, zij alle helpen ons om een begrip te krijgen van de Antieke Wereld, in vele opzichten verheven schijnend boven de onze, in andere gelijk aan onze tijd in haar eerezucht, haar wedijver, haar strijd om persoonlijke belangen, haar aanhankelijkheid aan gezin en vrienden, haar menschenliefde, haar streven naar rust en vrede... Wij weten dat in kringen van gymnasiasten, van oud-gymnasiasten, van allen, die zich met de studie der Oudheid bezighouden of bezig gehouden hebben, de liefde voor de Antieke Cultuur groeiende is. Moge de bloei van dit tijdschrift er de blijde getuige van zijn.

Nog steeds kan Nederland van deze bloei getuige zijn. Het mag misschien verbazing wekken dat het tijdschrift *Hermeneus* door

Tjeenk Willink is uitgegeven en door Cohen niet is doorgesluist naar zijn eigen uitgever, Wolters te Groningen. Uit de correspondentie in het Zwolse gemeentearchief blijkt dat de zakelijke onderhandelingen met Tjeenk Willink gevoerd werden door Cohens collega voor de Griekse literatuur, prof. W.E.J. Kuiper. De voorletters zijn veelzeggend (W.E.J. Kuiper, W.E.J. Tjeenk Willink): Kuiper was de kleinzoon van de illustere stichter van de Zwolse uitgeverij en is naar zijn grootvader vernoemd. Zelden is er, ondanks enige discussie over de abonnementsprijs: f 2,50 of f 3,00, over de oprichting van een tijdschrift met meer eenstemmigheid en hartelijkheid gecorrespondeerd dan in de brieven tussen de directeur en zijn hooggeleerde neef. Cohen is altijd goed in delegeren geweest.

Egodocumenten

Door Cohens onbedwingbare neiging tot paralleliseren van de oudheid en het heden zijn zijn wetenschappelijke oraties te beschouwen als indirecte egodocumenten of als troonredes, ex cathedra uitgesproken, waarin hij zijn eigen politieke en maatschappelijke idealen en principes indirect tot uiting bracht via een waardeering van grote mannen uit de Grieks-Romeinse Oudheid. Zo prees hij in zijn Leidse inaugurele rede uit 1924 koning Philippus van Macedonië en diens zoon Alexander de Grote om hun universalistische principes; niet om hun militaire prestaties, maar om hun talent om diplomatieke berekening met idealistische overwegingen te verbinden. Cohen beschrijft de overeenkomst die er volgens hem, ondanks alle verschil, bestaat tussen de door Philippus gestichte Corinthische Bond en de inrichting van de Volkenbond. Cohen prijst de verzoeningsgezindheid en toegeeflijkheid, de diplomatie en het idealisme, waarmee beide Macedonische koningen het Griekse particularisme tegemoettraden en voegt hieraan toe:

– deze principes – zijn ook in lateren tijd, en niet door de minste der staatslieden, veranderd naar de omstandigheden, gehuldigd en hebben grooten invloed gehad op het lot der menscheit (hierbij noot 14: Men vergelijkte, om een voorbeeld uit modernen tijd te geven, de idealistische motieven, waarmee Lord Balfour de Engelse politiek in Palestina in het Hoogerhuis verdedigd heeft).

De meeste in het openbaar uitgesproken en later afgedrukte oraties, alsmede zijn dissertatie zijn gewijd aan bestuursvormen en aan grote Griekse en Romeinse bestuurders in wie Cohen zich herkende. Deze waardering voor grote bestuurders (zonder expliciete zelfprojectie) vindt men ook terug in zijn *Leerboek in de Oude Geschiedenis*. Het verbaast niet dat de ietwat zuinige en negatieve waardering van Alexander de Grote, Julius Caesar en keizer Augustus in de laatste door prof. van Gelder alléén bezorgde uitgave van 1921, door prof. Cohen is herzien en vervangen door lofzangen voor deze ‘grote mannen’. Het is in het licht van latere gebeurtenissen opmerkelijk hoezeer hij in de vroege, vooroorlogse drukken zijn bewondering uitspreekt voor de Romeinse dictator Fabius Maximus Cunctator, ‘de Talmer’, die door zijn strategie van rekken en traineren het Romeinse volk van de ondergang wist te redden in de oorlog met Hannibal. ‘Een heeft het gemenebest gered door te talmen’, luidt een bekende dichtregel van Vergilius in Nederlandse vertaling. Ik denk niet dat het citaat als zodanig direct wordt herkend door niet-classici, wanneer men het leest in het na-oorlogse verweerschrift, getiteld *Pro Domo*, dat door de oudvoorzitter van de Joodse Raad in 1946 werd geschreven en waarin hij zijn eigen oorlogsstrategie van ‘rekken en traineren’ tijdens de Duitse terreur verdedigde.

In het persoonlijke nawoord bij zijn afscheidscollege in 1953 zei Cohen het volgende:

De oorlog, die de toestanden in de wereld heeft omgezet, die ons prachtig land met druk en rouw heeft geteisterd, met onzegbare rampspoed mijn Joodse volk heeft getroffen, heeft ook hun die mij dierbaar zijn en mijzelf veel leed gebracht. Dan leert men begrijpen waarom het *dakruoën gelasasa* en het *aequam memento rebus in arduis seroare mentem* niet alleen zijn gedacht en gedicht, doch ook in tal van talen herhaald en herschapen. Maar dan komt als genadig geschenk in plaats van het geluk de berusting en de troost van de arbeid.

Het Latijnse citaat komt uit Horatius (*Oden* II. 3, 1–2). Het Griekse citaat stamt uit Homerus (*Ilias* 6. 484), uit de episode die gewijd is aan het afscheid van Hector en Andromache, wanneer laatstgenoemde, ondanks haar tranen, moet lachen om de schrikreactie van haar zoontje Astyanax voor de blinkende helm van zijn vader. Ook Sophocles heeft deze woorden geleend in zijn tragedie *Ajax* in de scène van het afscheid van Ajax en Tecmessa. Er is steeds – in de context – temidden van alle oorlogsellende een kind aanwezig dat de hoopvolle toekomstverwachting symboliseert.

Het beste commentaar op dit paradoxale Griekse citaat vormt naar mijn mening het *In Memoriam Prof. Dr. D. Cohen*, dat door de redacteur van *Hermeneus* dr. J.Th.M.F. Pieters werd gepubliceerd in dit tijdschrift (nr. 39.2, oktober 1967):

Met Professor David Cohen is de laatstoverlevende oprichter van *Hermeneus* ons ontvallen. Negenendertig jaar geleden stond op deze plaats zijn ‘Ter Inleiding’ tot het pas verschenen maandblad. Daaruit sprak een groot vertrouwen in de verjonging van de studie der Antieke Cultuur dankzij nieuwe vondsten van kunstschatten, inscripties en papyri... De behoefte aan menselijk engagement was wellicht de bron van de tragiek die de laatste decennia van zijn leven heeft getekend. Dat zijn voorgenomen biografie van Alexander niet werd voltooid, zal ieder betreuren die zijn trouwheid met dit onderwerp kende; het is echter ook symbolisch voor de ontgoocheling

die de idealistische hoogleraar in zijn hooggestemde verwachtingen t.a.v. de menselijke vooruitgang gedurende de oorlogsjaren moest lijden. Zijn ouderdom werd verlicht door een nieuw ideaal: het jonge Israël. Dat hij ons nog een geschiedenis van het Notariaat in de Oudheid heeft geschonken, bewijst dat hij zijn vertrouwen in een ruime kring van klassiek geschoolde lezers nooit heeft verloren.

In de persoonlijke nalatenschap van David Cohen is ook zijn laatste zakagenda bewaard gebleven met vele namen en telefoonnummers uit binnen- en buitenland.

Op de laatste bladzijde heeft hij een aantal citaten neergeschreven in zinnen die hem kennelijk bij zijn lectuur persoonlijk hadden getroffen. Een ervan lijkt mij zeer typerend voor de leraar en classicus en voor de joodse, zionistische ijveraar die hij zijn leven lang is geweest. Het stamt uit een autobiografie van Albert Schweitzer: 'Men noemt mij een mens van de daad, maar men begrijpt mij niet. In werkelijkheid ben ik een dromer.'

BEKNOPTE LEVENSLOOP VAN DAVID COHEN (31-12-1882/31-8-1967)

1882–1901	jeugd te Deventer, leerling van het gymnasium en van de joodse school
1901–1908	studie klassieke talen te Leiden
1909–1910	studie papyrologie, hellenistische geschiedenis (Göttingen, Leipzig)
1912	academische promotie, Leiden (diss. <i>De magistratibus Aegyptiis externas Lagidarum regni provincias administrantibus</i>)
1910–1926	leraar klassieke talen, conrector Nederlandsch Lyceum, Den Haag
1922–1924	privaatdocent Griekse papyrologie, Universiteit Leiden
1924–1926	bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van het Hellenisme, Universiteit Leiden
1926–1940	hoogleraar Oude Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam
nov. 1940	gedwongen ontslag bij de Universiteit van Amsterdam
dec. 1940	secretaris Joodse Coördinatie-Commissie
febr. '41–sept. '43	voorzitter Joodse Raad
sept. '43–juli '45	deportatie Westerbork, Theresiënstadt
1945–1953	hoogleraar Oude Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam
1945–1949/1951–1953	voorzitter van de Faculteit van Letteren en Wijsbegeerte, Universiteit van Amsterdam
6 nov.–5 dec. 1947	in hechtenis, Huis van Bewaring II te Amsterdam, politiebureau Hilversum
23 juli 1951	van rechtsvervolgning wordt afgezien op gronden aan het algemeen belang ontleend

* Dit artikel is een ingekorte en bewerkte versie van een voordracht die op 11 januari 1999 werd gehouden in een vergadering van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. De geplande biografie, getiteld *Rome, Athene, Jeruzalem. Leven en Werk van prof. dr. David Cohen*, zal naar verwachting najaar 1999 verschijnen bij de Historische Uitgeverij te Groningen.

Hadrianus en Suetonius

De keizer en de kamergeleerde

Menco Vlaardingerbroek

Inleiding

Gaius Suetonius Tranquillus, die waarschijnlijk rond het jaar 70 n.Chr. geboren is, is vooral bekend geworden door zijn *De vita Caesarum*, een serie biografieën van Julius Caesar tot Domitianus. Hij werd al in zijn eigen tijd afgeschilderd als een kamergeleerde, die het liefst in afzondering aan zijn geschriften werkte (Plinius, *Epistulae* 1, 24). Toch heeft hij onder de keizers Traianus (98–117) en Hadrianus (117–138) een aantal belangrijke functies bekleed in de keizerlijke bureaucratie. Een dergelijke loopbaan was niet mogelijk zonder ambitie, maar evenmin zonder de protectie van invloedrijke mannen. Suetonius is een protégé geweest van Plinius de Jongere en waarschijnlijk later, na diens dood, van Septicius Clarus, praetoriaans prefect onder Hadrianus. Uit de *Historia Augusta* is bekend dat Suetonius tegelijk met deze Septicius Clarus in ongenade gevallen en door Hadrianus ontslagen is (*Leven van Hadrianus* 11, 3). Het is echter al enige tijd onderwerp van discussie wanneer dat gebeurd is en of dat sporen nagelaten heeft in de keizersbiografieën van Suetonius.

In de kwestie van de chronologie zijn er twee richtingen: voorstanders van een vroege chronologie, die het ontslag van Suetonius in 121 plaatsen, en aanhangers van een late chronologie, die menen dat hij in 128 nog secretaris van Hadrianus was. De aanhangers van de eerste visie accepteren het verhaal uit de *Historia Augusta*, zij het vaak met enige aarzeling. De aanhangers van een late chronologie komen op grond van epigrafisch materiaal tot de con-

clusie dat zijn ontslag na 128 gedateerd moet worden.¹ Aangezien de hoeveelheid bronnen beperkt is, is het mogelijk ze ieder afzonderlijk te behandelen om te zien welke argumenten ze leveren voor de datering van Suetonius' ontslag. Het gaat om de eerder genoemde passage uit de *Historia Augusta* (*Hadrianus* 11, 3), een inscriptie uit Hippo Regius (nu Bône) in Noord-Afrika (*Année Epigraphique* 1953, nr 73) en een militair diploma uit Gherla in Roemenië (*AE* 1973, nr 459). Hieraan zou men eventueel nog het werk van Suetonius zelf toe kunnen voegen. Misschien zijn er namelijk in *De vita Caesarum* sporen te vinden van Suetonius' reactie op zijn ontslag. Het zal blijken dat het niet eenvoudig is op grond van het beschikbare materiaal tot een beslissing te komen.

De *Historia Augusta*

Op het eerste gezicht lijkt de *Historia Augusta* de mogelijkheid te bieden het einde van de loopbaan van Suetonius exact te dateren. Daarin wordt namelijk eerst verteld dat Hadrianus naar Brittannië vertrok, en direct daarop volgt de passage waarin verteld wordt dat Suetonius ontslagen werd:

[Hadrianus] onthief Septicius Clarus, de prefect van de garde, en Suetonius Tranquillus, de keizerlijke secretaris, uit hun ambt, en tevens vele anderen, omdat ze zich zonder zijn toestemming tegenover Sabina, zijn vrouw, op een informelere manier gedragen hadden dan de hofetiquette toestond. En als hij een gewoon burger geweest was, zou hij, zoals hij zelf

regelmatig zei, zijn vrouw ook weggestuurd hebben, omdat ze humeurig en prikkelbaar was (*Hadrianus* 11, 3).

Omdat het bezoek van Hadrianus aan Brittannië in 121 gedateerd moet worden, lijkt het erop dat Suetonius toen ontslagen moet zijn.

De betrouwbaarheid van de *Historia Augusta* is echter omstreden. Het probleem schuilt in de werkwijze van de auteur, die hier het pseudoniem Aelius Spartianus gebruikt.² Hij heeft voor het leven van Hadrianus over ten minste twee verschillende bronnen beschikt. De ene is een sober verslag van Hadrianus' regering, dat chronologisch betrouwbaar en de keizer welgezend is. Aelius Spartianus heeft deze bron als raamwerk voor zijn biografie gebruikt. Aan dit werk zijn zonder twijfel het verslag van de reis naar Germanië (10, 1), de disciplinaire maatregelen van Hadrianus (10, 2–11, 1) en de reis naar Brittannië (11, 2) ontleend. Aan dit verslag worden echter fragmenten toegevoegd uit een andere bron, die een persoonlijker en minder gunstig beeld van Hadrianus geven.³ In het bijzonder worden de wrijvingen tussen de keizer en zijn naaste omgeving hierin breed uitgemeten. Het is bekend dat de auteur van de *Historia Augusta* deze 'secundaire' passages niet altijd op de juiste plaats ingevoegd heeft.⁴ Het verhaal over het ontslag van Septicius en Suetonius, de wrijving tussen Hadrianus en Sabina (11, 3) en de uitweiding over de gewoonte van de keizer zijn vrienden te bespioneren (11, 4–7) zijn waarschijnlijk aan deze secundaire bron ontleend. Na de excurs gaat het verslag van Hadrianus' reis dan ook gewoon verder alsof er niets gebeurd is: 'Nadat hij de zaken in Brittannië geregeld had, stak hij over naar Gallië' (*Hadrianus* 12, 1). Enige twijfel of Suetonius' ontslag chronologisch op de juiste plaats staat is dus gerechtvaardigd, maar er zijn in de tekst helaas geen concrete aanwijzingen te vinden die hierover houvast bieden.

De interpretatie van de eerder geciteerde passage (*Hadrianus* 11, 3) levert echter wel enige problemen op. Het lijkt vreemd dat Hadrianus zich zo druk maakte over het protocol. Elders wordt namelijk verteld dat hij op vertrouwelijke voet met zijn onderdanen omging, zelfs met de meest nederigen (*Hadrianus* 20, 1). Bovendien wekt het enige verbazing dat Hadrianus twee mannen ontsloeg omdat ze zich te familiaar tegenover zijn vrouw gedragen hadden, terwijl er in één adem achteraan verteld wordt, dat hij zich het liefst van haar had laten scheiden. Misschien moeten we vertellen dat beiden zich tegen Sabina 'zonder haar toestemming op een informelere manier gedragen hadden dan de hofetiquette toestond'.⁵ We moeten dan aannemen dat Sabina voldoende invloed had om het ontslag van Suetonius en Septicius te bewerkstelligen. Voor de chronologie heeft dit echter geen consequenties.

Samenvattend kan gezegd worden dat het ontslag van Suetonius op grond van de *Historia Augusta* in 121 gedateerd moet worden. Gezien de geringe betrouwbaarheid van dit werk en het feit dat de passage waaraan de datering ontleend wordt kennelijk uit een andere bron stamt dan de belangrijkste lijn van het verhaal, blijft er ruimte voor twijfel aan de datering. Om meer zekerheid over het tijdstip van Suetonius' ontslag te krijgen, zijn er dus meer bronnen nodig.

De inscriptie van Hippo Regius

In 1951 in Hippo Regius in Noord-Afrika een (helaas zeer fragmentarische) inscriptie ter ere van Suetonius gevonden (*AE* 1953, nr 73, afb. 1). Hierin wordt een aantal functies vermeld die Suetonius vervuld heeft. Hij was door Traianus benoemd tot lid van een college van rechters; hij is priester van Vulcanus geweest; hij heeft de functie *a studiis* bekleed en is bibliothecaris (*a bybliothecis*) geweest; tenslotte is hij secretaris (*ab epistulis*) van Hadrianus geworden.⁶ Van deze laatste functie was uit de eerder

Afb. 1. De inscriptie uit Hippo Regius ter ere van Suetonius (uit: G.B. Townend, *The Hippo inscription and the career of Suetonius*, *Historia* 10, 1961).

gecteerde passage in de *Historia Augusta* al bekend dat Suetonius hem vervuld had, al wordt daar de aanduiding *magister epistularum* gebruikt. Helaas zijn er in de inscriptie nauwelijks chronologische aanduidingen te vinden, maar toch is hij een rol gaan spelen in de datering van Suetonius' loopbaan. Men heeft zich namelijk afgevraagd bij welke gelegenheid de inwoners van Hippo Regius deze inscriptie aan Suetonius gewijd hebben en het antwoord op die vraag kan consequenties hebben voor de chronologie.

De ene mogelijkheid die overwogen is, is dat Suetonius uit Hippo Regius zelf afkomstig was. De inwoners van die stad zouden, toen hun stadgenoot een belangrijke post bereikt had, een inscriptie hebben laten maken om hem te eren. De zwakte van deze opvatting is dat er geen andere aanwijzingen zijn dat Suetonius uit Afrika afkomstig was. Integendeel, de geringe belangstelling in zijn *De vita Caesarum* voor wat zich buiten Italië afspeelde, kan gezien worden als een aanwijzing dat hij uit Italië afkomstig was. Aan de andere kant kan dat gebrek aan belangstelling ook beschouwd worden als het kenmerk van een immigrant die zich niet als zodanig wil verraden. Hoe dan ook, of we de inscriptie uit Hippo Regius accepteren als bewijs dat Suetonius uit Afrika afkomstig was of niet, voor de datering van Suetonius' ontslag uit de dienst van Hadrianus levert zij geen recht-

streekse aanwijzingen.

Een andere mogelijkheid zou zijn dat Suetonius tijdens de reis van Hadrianus door Afrika (in 128) de inwoners van Hippo Regius geholpen heeft de gunst van de keizer te verwerven en dat ze hem daarom met deze inscriptie geëerd hebben. Dat zou betekenen dat Suetonius in het jaar 128 zijn functie als *ab epistulis* nog vervulde. Deze conclusie botst met de op grond van de *Historia Augusta* gereconstrueerde datum van 121 en, gezien de onzekerheid over het doel van de inscriptie, lijkt het wat riskant hierop de weerlegging van het getuigenis van de *Historia Augusta* te baseren. Met andere woorden, de inscriptie van Hippo Regius kan niet veel hulp bieden bij het bepalen van het einde van Suetonius' loopbaan.

Het diploma uit Gherla

Uit de *Historia Augusta* is bekend dat Septicius Clarus tegelijk met Marcius Turbo benoemd is tot praetoriaans prefect:

En hij droeg de macht [van Attianus] over aan Turbo. Tegelijkertijd benoemde hij ook voor Similis, de andere prefect, een opvolger, namelijk Septicius Clarus (*Hadrianus* 9, 4).

Deze benoeming wordt op gezag van de *Historia Augusta* meestal gedateerd in het jaar 119, op het moment dat Hadrianus uit het oostelijk deel van het Rijk naar Rome teruggekeerd was. In 1973 werd er echter een militair diploma gepubliceerd dat in Gherla in Roemenië (in de oudheid Dacië) gevonden was en waarin de naam van Marcius Turbo genoemd wordt (*AE* 1973, nr 459). Deze bron bevat een exacte datering, namelijk 123, en lijkt erop te wijzen dat Turbo in dat jaar nog actief was als opperbevelhebber van de Romeinse troepen in Pannonië en Dacië en dat zijn benoeming tot prefect dus na 123 geplaatst moest worden. Daarmee komt de klassieke chronologie – benoeming van Turbo en Septi-

cius Clarus in 119, ontslag van Suetonius en Septicius Clarus in 121 – op losse schroeven te staan. De interpretatie van dit diploma is echter omstreden.⁷

In de tekst van het diploma staat dat Hadrianus bepaalde militaire eenheden het burgerrecht en het recht te huwen schenkt. Er wordt vermeld dat hij dat deed toen hij voor de zevende keer het gezag van een volkstribuun uitoefende en voor de derde maal het ambt van consul bekleedde, wat ons de exacte datering in het jaar 123 oplevert. Van deze eenheden wordt verteld dat ze onder het gezag stonden van Livius Gra[t]us en dat ze eervol ontslagen waren door Marcius Turbo. Het zal duidelijk zijn dat het deze passage is die problemen oplevert. Het lijkt voor de hand te liggen dat deze soldaten hun privileges – het recht te huwen en het burgerrecht – bij of kort na hun ontslag uit actieve dienst gekregen hebben. Als Turbo in 119 van opperbevelhebber in Pannonië tot *praefectus praetorio* benoemd was, zouden de soldaten vier jaar hebben moeten wachten op hun diploma. Dat is op het eerste gezicht erg onwaarschijnlijk. Bovendien is bekend dat de *Historia Augusta* in chronologische kwesties niet erg betrouwbaar is. Het lijkt er dus op dat Turbo in 123 nog in Dacië was en dat zijn benoeming tot prefect na dat jaar gedateerd moet worden.

Toch is deze conclusie omstreden. De aanwezigheid van de naam van Livius Gra[t]us als bevelhebber van de troepen wijst er volgens Alföldy op dat Turbo niet meer in Dacië was. Hij toont met een aantal voorbeelden aan dat het volstrekt niet ongewoon was dat de verlening van privileges pas een aantal jaar na het ontslag van soldaten uit militaire dienst plaatsvond. Er is dus geen enkele reden om aan te nemen dat Turbo niet al in 119 tot praetoriaans prefect benoemd was. Daarmee vervalt ook het bezwaar dat op grond van dit diploma tegen de klassieke datering van het ontslag van Septicius Clarus en Suetonius ingebracht is.

Argumenten pro en contra

Het lijkt erop dat wie het ontslag van Suetonius wil dateren uit twee kwaden moet kiezen: vertrouwen op de *Historia Augusta* of kiezen voor een chronologie waarvoor geen substantieel bewijs is. Wie de eerste mogelijkheid kiest, neemt aan dat Suetonius samen met Septicius Clarus in 121 ontslagen is. De publicatie van zijn keizersbiografieën moet dan tenminste gedeeltelijk tussen 119 en 121 plaats gevonden hebben, want dit werk was aan Septicius Clarus opgedragen, toen deze nog praetoriaans prefect was (Iohannes Lydus, *De Magistratibus* 2, 6). Men neemt dan verder aan dat Suetonius door de inwoners van Hippo Regius geëerd is met een inscriptie, omdat hij uit die stad afkomstig was. Aangezien hij slechts kort in dienst van Hadrianus geweest is, heeft hij zijn eerdere functies (*a studiis* en *a bybliothe-cis*) waarschijnlijk nog onder Traianus bekleed. De hier geschetste opvatting rust op een wankel basis, maar er is ook niets beslissends tegenin te brengen.

De andere mogelijkheid is de keus voor een late chronologie. Aanhangers van dit standpunt kunnen zich niet goed op het diploma van Gherla beroepen. Hun opvatting steunt dus geheel op het feit dat de inscriptie van Hippo Regius en het ontslag van Suetonius beter op een ander tijdstip lijken te passen dan de *Historia Augusta* voor deze gebeurtenissen aangeeft. De inscriptie zou samenhangen met Hadrianus' reis naar Afrika in 128, en het ontslag van Suetonius en Septicius Clarus moet daarna gedateerd worden. In dit scenario kan de publicatie van de keizersbiografieën er-tussen tussen 119 en 128 plaats gevonden hebben. Hoewel dit een aantrekkelijke verklaring voor de vervaardiging van de inscriptie van Hippo Regius geeft, staat dit verhaal toch zwak, omdat de enige bron die een datering geeft (de *Historia Augusta*) genegeerd wordt. De vroege datering geniet dus toch de voorkeur.

Het ontslag van Suetonius en zijn werk

Tot nu toe hebben we aandacht besteed aan de loopbaan van Suetonius als ambtenaar in keizerlijke dienst. We hebben gezien dat hij op een gegeven moment in ongenade gevallen is en door keizer Hadrianus uit zijn functie als keizerlijk secretaris ontheven is. Men kan de vraag stellen of dit ontslag gevolgen gehad heeft voor zijn *De vita Caesarum*, het werk waardoor hij bekend geworden is. Sommige historici menen inderdaad in Suetonius' biografieën verschillen te kunnen aanwijzen tussen een deel dat geschreven is voor zijn ontslag en een deel dat daarna vorm gekregen heeft. Suetonius zou namelijk in de biografieën van Caesar en Augustus veel waardevolle, authentieke bronnen citeren, zoals de brieven van Augustus. In de latere levens worden nauwelijks meer originele bronnen geciteerd. Dit zou te verklaren zijn uit het feit dat Suetonius na zijn ontslag als *ab epistulis* geen toegang meer had tot de keizerlijke archieven.⁸ Dit idee is echter ontzenuwd door de latere onderzoekingen, die hebben laten zien dat er weinig reden is om aan te nemen dat Suetonius private of semi-officiële documenten uit archieven zou kennen. Het lijkt er zelfs op dat het gebruik van acten na de eerste twee biografieën eerder toe- dan afneemt.⁹

Onlangs is er op een ander mogelijk verschil de aandacht gevestigd, namelijk een veranderende houding ten opzichte van de keizer. Abramenko meent dat de biografieën van de Julisch-Claudische keizers uit de tijd stammen dat Suetonius nog op goede voet met Hadrianus stond, maar dat de levens van de Flavische keizers na Suetonius' ontslag geschreven zijn. Zijn verbittering zou met name in het leven van Domitianus sporen achtergelaten hebben. Hij heeft een zestal passages uit het leven van Domitianus verzameld waarin volgens hem Suetonius impliciet kritiek levert op Hadrianus of diens voorgangers Nerva en Traianus. Dergelijke opmerkingen had Suetonius zich volgens Abramenko als kei-

zerlijk secretaris niet kunnen permitteren en het laatste deel van zijn *De vita Caesarum* moet dus wel na zijn ontslag geschreven zijn.

De veronderstelling dat Hadrianus zich door de passages in kwestie ernstig geschoffeerd gevoeld moet hebben, lijkt soms wat ver gezocht. Neem bijvoorbeeld de volgende woorden, die door Abramenko 'die schärfsten Worte über das regierende Kaiserhaus' genoemd worden.¹⁰

Ook aan het toezicht op magistraten in Rome en gouverneurs van provincies besteedde [Domitianus] zoveel aandacht dat ze nooit gematigder en rechtvaardiger geweest zijn dan tijdens zijn regering, en dat terwijl wij er getuige van zijn geweest dat velen van hen later van allerlei misdrijven beschuldigd zijn (Suetonius, *Domitianus* 8, 2).

Het is mogelijk dat Hadrianus bij het lezen van deze woorden even onaangenaam getroffen werd, maar dat betekent nog niet dat ze door Suetonius bedoeld zijn om de regerende keizer aan te vallen. Hij gebruikt namelijk bij Domitianus een procédé dat we ook vinden in het leven van andere keizers op wie hij een negatieve visie geeft, zoals Nero en Tiberius. Aan het begin van hun regering vertonen ze nog allerlei positieve kwaliteiten, maar in de loop van de tijd komt hun ware natuur boven en gaat het kwaad hun karakter geheel overheersen (vergelijk *Nero* 19, 3; *Domitianus* 3, 2). Hij prijst dus een aantal maatregelen uit het begin van Domitianus' regering, waaronder zijn strenge toezicht op magistraten. In dat opzicht overtrof hij zelfs wat later, in beter tijden, onder de nieuwe dynastie gebruikelijk was. Dit levert een scherp contrast op met Domitianus' gedrag tijdens het laatste deel van zijn regering. We hebben hier dus eerder te maken met een literair procédé om contrast te scheppen dan met een aanval op Hadrianus.

Hoe Hadrianus op deze voor hem mischien toch wel pijnlijke passage gere-

ageerd heeft – aangenomen dat hij hem gelezen heeft –, is niet bekend. Misschien reageerde hij net als Augustus, toen deze geconfronteerd werd met het feit dat Livius Pompeius zoveel lof toezwaaide. Augustus was er niet gelukkig mee, maar het beïnvloedde de relatie tussen de twee mannen ook niet negatief (Tacitus, *Annales* 4, 34). Het is dan ook heel goed mogelijk dat Hadrianus Suetonius zijn opmerkingen over het keizerschap niet bijzonder kwalijk genomen heeft en dat de mannen niet van elkaar vervreemd geraakt zijn. Het is niet bekend wat er na zijn ontslag met Suetonius gebeurd is. Misschien was hij wel zozeer geleerde gebleven dat hij blij was terug te kunnen keren naar zijn studeerkamer. En aan de datering van dat ontslag draagt het antwoord op deze vraag in ieder geval niets bij. De eerder bereikte conclusie dat het verstandig is bij de klassieke opvatting te blijven en de vroege chronologie te accepteren blijft uiteraard overeind, maar komt niet sterker te staan door Abramenko's overwegingen.

KORTE BIBLIOGRAFIE

* Vertalingen uit *De vita Caesarum* zijn ontleend aan: Suetonius, *Keizers van Rome*, vertaald door D. den Hengst (Amsterdam 1997). Een algemene inleiding op het leven en werk van Suetonius is: A. Wallace-Hadrill, *Suetonius* (Londen 1995²). Daarnaast zijn de volgende artikelen gebruikt:
A. Abramenko, Zeitkritik bei Sueton. Zur Datierung der Vitae Caesarum, *Hermes* 122 (1994) 80–94.

- G. Alföldy, Marcius Turbo, Septicius Clarus, Sueton und die Historia Augusta, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 36 (1979) 233–253.
B. Baldwin, Hadrian's dismissal of Suetonius: a reasoned response, *Historia* 46 (1997) 254–256.
L. de Coninck, *Suetonius en de archivalia* (Brussel 1982).
J. Gascoü, Nouvelles données chronologiques sur la carrière de Suétone, *Latomus* 37 (1978) 436–444.
H. Lindsay, Suetonius as ab epistulis to Hadrian and the early history of the imperial correspondence, *Historia* 43 (1994) 454–468.
R. Syme, The travels of Suetonius Tranquillus, *Hermes* 109 (1981) 105–117.
G.B. Townend, The Hippo inscription and the Career of Suetonius, *Historia* 10 (1961) 99–109.

NOTEN

1. De eerste visie vindt men bijvoorbeeld bij Townend, Alföldy en Syme, de tweede bij Crook, Gascoü en Lindsay (zie bibliografie).
2. Alle biografieën uit de *Historia Augusta* zijn waarschijnlijk door één en dezelfde persoon geschreven, maar het wordt voorgesteld alsof het om zes verschillende auteurs gaat.
3. Gascoü (1978) 444; Townend (1961) 108.
4. Lindsay (1994) 460; Alföldy (1979) 250.
5. Baldwin (1997) 255.
6. In de inscriptie wordt de spelling *a bybliothecis* gebruikt in plaats van het meer gebruikelijke *a bibliothecis*. Wat de inhoud van de functie *a studiis* geweest is, is omstreden.
7. De klassieke chronologie wordt bestreden door Pflaum en Gascoü en verdedigd door Alföldy (zie bibliografie).
8. Syme (1981) 116, die hier een idee van Townend volgt.
9. De Coninck (1982) 213–4.
10. Abramenko (1994) 88.